

4

Schuiten, puiken en Goudse kuit

Water en veen

In 1817 schreef De Lange van Wijngaerden in zijn hoofdstuk over de oorsprong van de handel: ‘toen het omleggende land nog boschrijk was, bouwde men langs de IJssel vele schepen, dat de scheepvaart bevorderde, en dit gaf aanleiding om koren uit Vlaanderen te halen, en toen men begon te moeren of turf te baggeren, het met goedgebrouwen Goudsch bier te betalen’. De volgorde waarin de Goudse stadsgeschiedschrijver de ontwikkelingen plaatst is merkwaardig, en de verbanden die hij legt zijn ten dele onjuist. En de bossen waren veel vroeger verdwenen dan hij aannam. Toch had hij een goede intuïtie, die hem de belangrijkste bestaansbronnen van het middeleeuwse Gouda deed noemen en die hem ingaf te denken dat omgevingsfactoren er iets mee te maken hadden.¹

In dit hoofdstuk zullen de voornaamste bestaansmiddelen van Gouda achtereenvolgens behandeld worden. Het spreekt vanzelf dat met de bierbrouwerij begonnen wordt. Gouda staat in de late Middeleeuwen toch vooral bekend als bierstad. De buiten- en binnenlandse scheepvaart door Goudse schippers had hier een nauwe band mee, voor de bevoorrading met grondstoffen en voor de afzet van het eindproduct. De stad ligt aan een kruispunt van rivieren en midden in een veengebied. Daardoor was de stad voorbestemd om een belangrijke binnenhaven te worden. De natuurlijke gesteldheid bood tevens gunstige voorwaarden voor de turfhandel, de steenbakkerij, de verwerking van hennep en de visserij. Van de boomkwekerij kan iets dergelijks niet gezegd worden: de kwaliteit van de veenbodem rond Gouda lijkt hier juist minder geschikt voor. De opkomst van dit bedrijf zal dan ook eerder uit lokaal aanwezige kennis zijn voortgekomen. Van bijzonder groot belang was ook de marktfunctie die Gouda voor het omliggende platteland had. Voor bepaalde producten, zoals laken, kaas en paarden, was de Goudse markt zelfs van bovenregionale betekenis.

Bierbrouwerij

Het ontstaan van de Goudse brouwnijverheid in de eerste helft van de veertiende eeuw hult zich door gebrek aan bronnen in nevelen. Het oudste gegeven dateert uit 1353 als graaf Jan van Henegouwen honderd oude schilden uit de gruit te Gouda aan Aernd van Randenrode schenkt voor bewezen diensten. De vanaf 1357 goeddeels bewaarde rekeningen van de graven van Blois geven inzicht in het ontstaan van een belangrijke bierexportindustrie. In de oudste rekening vormt de

Historische Vereniging Die Goude

SCHUITEN, PUIKEN EN GOUDSE KUIT

gruit de grootste inkomstenpost (166 pond op een totaal van 607 pond). De rekening van 1409 heeft als laatste de inkomsten uit de gruit en kent een reispost naar Den Haag omdat de 'gruit ter Goude niet ghelden en mochte'. Het gebruik van hop in plaats van gruit vormde een voorwaarde voor vervoer van bier over grotere afstand: het bevorderde de houdbaarheid. Verbouw van hop wordt reeds in 1334 vermeld in het Goudse bos ten westen van de stad. In 1376 kwam door een grote overstroming met zout water een einde aan dit laatste stukje bos in de omgeving: de grafelijke hoptiend verdween uit de rekeningen. Nadien vond nog teelt in de Krimpenerwaard plaats maar werd ook geïmporteerd uit het Land van Heusden. In de eerste rekening waarin de hopaccijns voorkomt, die van 1360, overtreffen de inkomsten al ruim die uit de gruit (271 pond tegen 153 pond). Het gebruik moet dan ook tevoren bekend zijn geweest. Te Delft werd in 1326 hophier voor het eerst genoemd en bepaald dat dit alleen gebrouwen mocht worden indien betaald werd als van gruitbier.²

Uit 1366 en 1367 dateren de oudste grafelijke keuren op de omvang van de productie-eenheid te Gouda (de brouwte, dan van 13 vaten), de hoeveelheid te verbrouwen graan, het aantal keren dat gebrouwen mocht worden (tweemaal per week) en de boetes op het overbrouwen. Het te veel gebrouwen bier moest aan het Gasthuis worden afgestaan voor de armen. Tussen 1367 en 1370 zijn niet minder dan 85 verschillende Goudse brouwers in de schoutsrekeningen van de graven van Blois opgetekend, die werden beboet door keurmeester Gerrit Moel wegens overtredingen van deze bierkeuren. Meestal betrof het een boete vanwege overbrouwen, soms ook het 'onbezien' (zonder keuring) uitvoeren.³

De uuitgang (staging) van de Goudse brouwers in 1371 moet wel georganiseerd zijn door hun gilde, dat echter pas in of kort na 1404 voor het eerst wordt vermeld in een lijst van gilden die deelnemen aan de processie. Ook het bierdragersgilde wordt in die processielijst genoemd. Uit dezelfde bron dateert de oudst bekende vermelding van een broederschap van knechten in Nederland: de Goudse brouwersknapen.⁴

Dat een belangrijk deel van de Goudse productie al vroeg richting Vlaanderen en Brabant ging blijkt in 1370. Een twist tussen Holland en Vlaanderen vormt dan de aanleiding om de hopaccijns niet te verpachten maar op rekening te laten bedienen, tot er vrede zal komen. In datzelfde jaar voeren in totaal 333 schepen met circa 7200 tonnen bier van Gouda af langs Geervliet richting Brabant. Uit 1393 dateert een stadskeur waarbij toegestaan werd in Gouda te brouwen op 'den aert van Hoemborch'. Dit geschiedde nadat de graaf van Holland in 1392 aan Gouda en Haarlem toestemming had gegeven om het Hamburgerbier na te brouwen. Met name in Gouda moet echter kort nadien een andere weg zijn ingeslagen: die van het brouwen van kuitbier.⁵

Het zogenaamde kuitbier dat begin vijftiende eeuw in Holland opkwam, werd met hop gebrouwen maar anders dan het gewone hophier tevens met gerst en in Gouda (in afwijking van Haarlem) ook nog met rogge. Het kuitbier was lichter en goedkoper dan het oude hophier en veroverde met name de Vlaamse markt. In Lier werd de Goudse kuit in 1432 voor het eerst gesignaleerd; ze nam hier snel een overheersende positie in. Tussen 1473 en 1476 was 98% van het

Biervat. Detail in glas 6, De onthoofding van Holofernes.

geïmporteerde bier in deze stad Goudse *koyte* (de import bedroeg hier ruim een kwart van de totale consumptie). Rond 1460 kwamen jaarlijks 60-70.000 vaten kuitbier uit Gouda te Brussel. Diverse Antwerpse burgers lieten bier brouwen in Gouda, zo blijkt uit gegevens voor de jaren 1463-'67. Het Goudse bier werd hier volgens een keur betreffende de bierschepen uit 1447 overgeslagen aan het Houten Hoofd, het bierhoofd in de haven. Het aantal brouwers in Vlaanderen en Brabant zelf moet echter niet onderschat worden: in 1441 had Brugge er al 54, eind vijftiende eeuw waren er 111 brouwers actief in Gent. Deze steden waren echter vele malen groter dan de Hollandse en kenden daarmee een enorme behoefte. Bovendien was het Hollandse bier goed en goedkoop. De kwaliteit van het water heeft waarschijnlijk ook een belangrijke rol gespeeld: reeds vanaf de vijftiende eeuw verdween door het roten van vlas de vis uit de meeste Vlaamse rivieren. Schoon zoet brouwwater moest hier dan ook tegen hoge kosten worden aangevoerd. Dit was overigens ook het geval in Amsterdam en Haarlem, waar het water vaak te brak was.⁶

Rond het midden van de vijftiende eeuw kende de bierbrouwerij een grote bloei. Door het ontbreken van vele grafelijke rekeningen komt dat weliswaar niet zo duidelijk naar voren, maar het blijkt wel indirect. Uit de opbrengst van de stedelijke korenaccijns werd in 1450 ruim de helft van de bouwkosten van het fraaie nieuwe Goudse stadhuis bekostigd. De brouwers verbruikten het merendeel van het koren. Pas in het laatste kwart van de vijftiende eeuw kunnen berekeningen worden gemaakt omtrent het aantal brouwers en hun individuele productie in Gouda. Voor de jaren 1479-1485 zijn zeer gedetailleerde gegevens voorhanden. In de grafelijke rentmeesterrekeningen staan de brouwersnamen met de kwartaal-productiecijfers per brouwer (zie de tabel).⁷

Frequentie-tabel aantal brouwers met productie in klassen van 10 brouwt en in de periode 1479-1485 voor drie jaar

Brouwt en\jaar	1479	1481	1485
0	24	—	—
1-10	0	9	14
11-20	6	16	15
21-30	10	15	17
31-40	6	15	42
41-50	5	25	30
51-60	7	40	25
61-70	22	34	14
71-80	26	12	5
81-90	47	9	5
91-100	35	5	1
101-110	12	—	—
Totaal	200	180	168

Uit de rekening van 1479 blijkt dat er toen tweehonderd bierbrouwers waren, van wie er 155 elk kwartaal brouwden. Gezamenlijk brouwden ze 13.029 brouwt en. Vierentwintig Kabeljauwse brouwers waren als gevolg van de Hoekse omwenteling van het Goudse stadsbestuur

kort tevoren gevlucht of gevangen genomen (*'uutgeweken'* of *'binnen'*). Ze staan daarom zonder productie-cijfers in de eerste rekening (het gemiddelde per brouwer exclusief deze 24 komt daarmee op 74 brouwt en van elk 31 vaten). De laatste rekening van de serie, die over 1485, noemt te Gouda nog maar 168 brouwers (130 brouwd en ieder kwartaal, tegen 141 in 1481), die samen 6588 brouwt en produceerden (gemiddeld 39): bijna een halvering van de totale productie in zes jaar! In 1485 wordt als oorzaak genoemd de twist tussen 'mijn heer' en Vlaanderen en de duurte van de granen. Opvallend is dat ook de grote brouwers niet stand houden: bij hen is net zo goed een neergang te constateren. Hoe hoog het aantal brouwers in Gouda toch nog is blijkt bij vergelijking met een veel grotere stad als 's-Hertogenbosch, dat in 1477-'78 slechts 24 bierbrouwers kende.⁸ Deze gegevens weerspiegelen de Goudse biernijverheid op haar hoogtepunt en laten ook al het begin van de achteruitgang zien.

Tegen 1500 verkeert de bierbrouwerij in crisis. In 1491 krijgt Gouda van Rooms-koning Maximiliaan wegens de achteruitgang van de neringen voor tien jaar vrijstelling van de helft van de beden. In het verzoek om deze gratie wordt van de economische situatie een somber beeld geschilderd. Gouda stelt achttien tot twintig jaar terug in goede doen te zijn geweest, met tweehonderd of meer brouwers die bier vervoerden naar Brabant, Holland, Zeeland, Friesland en elders. Tijdens de Jonker Fransen oorlog had Gouda als grensstad veel schade opgelopen. Nog niet eens éénderde van de bierbrouwers zou de productie hebben volgehouden. In 1504 verkrijgt Gouda opnieuw een korting op de bede en stelt het dat van de meer dan tweehonderd brouwers die bier sleten in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en elders er nog honderd of iets meer over zijn. In het financiële overzicht over Gouda dat voor de verponding van 1494 werd opgesteld, de bekende *Enquete*, heet het dat éénderde van de brouwerijen leeg staat en dat de rest slechts één keer per week brouwt. De beste brouwerijen van de stad staan 'op de sluis' (dus midden in de stad aan de Binnen-Gouwe) maar de huurwaarde van deze panden is tot een kwart afgenomen. De bierafzet lag vooral in Vlaanderen, maar liep sterk terug door de oorlogen daar. De gezamenlijke Goudse brouwers hadden een bedrag van meer dan 40.000 rijns gulden van Vlaamse debiteurs tegoed. Ter vergelijking: de schuldenlast van de stad zelf bedroeg tijdens het financiële dieptepunt (1494) omgerekend ruim 36.000 rijns gulden.⁹

Rond 1500 klaagt Gouda over de verlanding van de Hollandsche IJssel die de scheepvaart belemmert en over de vele belastingen die elders op het bier gelegd worden. Men stelt dat daarvoor ook de grafelijke sluis, tol, hopaccijns en makelaardij achteruit gaan. Gingen er voorheen op de haven van Sluis (aan de vaart richting Brugge) 28 schepen met Gouds bier, nu zijn het er nog maar zeven, en op Antwerpen is de neergang nog groter: van vijftien of zestien naar nu niet één. Vermoedelijk wordt hier niet bedoeld op het jaarlijkse aantal schepen, maar op het aantal beurtschippers dat in dienst van vaste afnemers in de afzetplaats (de factoren of bierstekers) voer. Een voorbeeld is de Goudse beurtschipper Herman Claeszoon, die tussen 1473 en 1475 44 keer naar Antwerpen voer met steeds tien last bier als hoofdlanding, zeer waarschijnlijk in opdracht van een Goudse brouwer met een vaste afnemer in Antwerpen. In 1509 bepaalde de landsoverheid dat aangezien de uitvoer van Gouds bier door de zware accijnzen van elders zeer benadeeld werd, het Goudse bier niet meer belast mocht worden dan het dubbelgebrouwen bier van elders. Kort nadien stelde de landsoverheid een onderzoek in naar de praktijk in Vlaanderen om het Goudse bier meer te belasten dan het inlandse.¹⁰

Betrouwbare opgaven zijn bekend voor 1509 en 1510. Dan worden 151 (153) brouwers geteld die de brouwerseed af dienen te leggen. Daarvan wonen er 85 aan de Haven en 43 aan de

(Binnen-)Gouwe: de belangrijke verkeersader dwars door de stad was de vestigingsplaats bij uitstek voor brouwers. Per brouwer wordt steeds slechts één knecht opgegeven, een duidelijke aanwijzing dat het kleinbedrijf in de bedrijfstak domineerde. De getallen die de *Informacie* (de belastingenquete) van 1514 noemt – 156 brouwers in 1504, nog 148 in 1514 – blijken in dit opzicht redelijk met de werkelijkheid overeen te komen.¹¹

De beide andere grote Hollandse biersteden zijn Haarlem en Delft. Op grond van de opgaven in de *Informacie* is een vergelijking te maken voor de drie steden. Haarlem geeft een staat voor de periode 1494-1513: het aantal brouwers daalde gestaag van 120 naar 74. Delft heeft in 1514 nog 98 brouwers, maar zegt dat er in drie jaar wel veertig zijn verdwenen. Uit de brouwaccijns is de productie te berekenen, uit de bieraccijns het deel dat daarvan geconsumeerd werd binnen de stad (het surplus is dan voor export beschikbaar). Gouda blijkt niet alleen de meeste brouwers te herbergen, maar ook qua productie en export rond 1514 in Holland bovenaan te staan. Het gemiddeld aantal brouwten per brouwer ontliep elkaar niet veel: 69 in Gouda, 68 in Haarlem en 74 in Delft.¹²

De biernijverheid in Holland in de drie belangrijkste brouwsteden op basis van de Informacie van 1514

stad	brouwers	brouwten	prod. in vaten	cons. in vaten	export in vaten
Gouda	156	10804	334.916	18238	316.678
Haarlem	74	5020	155.620	14205	141.415
Delft	98	7263	225.153	19021	206.132

In de *Informacie* wordt door Gouda (net als door Delft) als belangrijkste reden voor de teruggang van de biernijverheid gewezen op het ontstaan van brouwerijen in de afzetgebieden, waar middels accijns-heffingen op het geïmporteerde Goudse bier het eigen product beschermd werd. Omgekeerd laat Rotterdam weten dat zijn brouwerijen vergaan omdat het te dicht bij Gouda en Delft ligt, wier brouwers de haringbuizen en de tappers in de stad van bier voorzien. In het rapport van het Goudse stadsbestuur aan de landsregering voor de verponding van 1518 wordt gesteld dat Gouda ‘staet bijder brouwerie coopmanscepe van coerne dienende totter selver neringhe’. Veel brouwerijen staan leeg en liggen stil omdat de nering zeer achteruitgaat. De brouwers zijn echter nog steeds de rijkste inwoners van de stad: in het geheim zijn zij zelfs nog wel éénderde rijkere. Ze betalen hun schulden niet want de huizen zijn ‘int heymelicken vereyghent ende belast’ en zo blijven zij de korenkopers geld schuldig. Deze bekentenissen zijn overigens opvallend te noemen, want in het stadsbestuur dat het rapport opstelde, zaten veel brouwers.¹³

In 1522 werd de lopende pachtperiode van de hopaccijns afgebroken, met als motief dat er in Vlaanderen nieuwe accijnzen op de Goudse bieren waren gelegd. Langdurig werd in de zestienste eeuw de hopaccijns door een ambtenaar op rekening bediend omdat geen pachters bereid gevonden werden het financiële risico te nemen. Ook dit gegeven illustreert de verslechtering in de brouwnijverheid te Gouda.¹⁴

Eveneens in de zestiende eeuw bleef de afzet in Vlaanderen van groot belang voor Gouda. Tussen 1505 en 1547 kwam nagenoeg al het geïmporteerde kuitbier in Gent uit Delft en Gouda (94.7%); de import besloeg ruim 15% van al het gedronken bier. Nog in 1567 werden hier jaarlijks 14.000 tonnen Goudse kuit ingevoerd. Op een totale productie te Gouda van 90.897 vaten dat jaar is dat 15%! In 1540 verkreeg de pachter van de makelaardij Jacob Fransz te Gouda een

Historische Vereniging Die Goude

SCHUITEN, PUIKEN EN GOUDSE KUIT

korting als gevolg van de muiterij in Gent en omstreken, die door Karel V hard werd neergeslagen. Een opvallend gegeven is dat Gouda in 1551 voor drie jaar de accijns op de kuit en op Oosterse en Engelse bieren te Gent pachtte tegen een jaarlijks bedrag van maar liefst duizend pond groten Vlaams en tien pond ten behoeve van de armen van Gent. Ook in 1529 waren al Goudse afgevaardigden naar Gent gereisd in verband met de pacht van de 'keyte'. Trachtte Gouda op deze wijze invloed te houden op de afzet? ¹⁵

Slechts voor 1545-'46 is nog een lijst bewaard met de productiecijfers per brouwer te Gouda (zie de tabel). Genoemd worden honderd brouwers die samen 4763 brouwtten produceerden (gemiddeld 47 brouwtten). Een brouwte telde nu 41 vaten: er werden dus in Gouda dit jaar 195.283 tonnen gebrouwen. Per brouwer bestond sinds 1540 een maximum jaarproductie van 75 brouwtten ofwel 3075 vaten. Het gemiddelde lag hier in 1546 flink onder, maar de zeven grootste brouwers zaten boven dit plafond. Zij staan in de rekening aangemerkt met een 'O' van 'Overbrouwen'. Ter vergelijking: in 1479 bedroeg de totale jaarproductie in tonnen 403.899 stuks: ruim het dubbele van 1546, ondanks de verhoging van het aantal tonnen per brouwte van 31 naar 41 die intussen had plaats gevonden ¹⁶

Frequentie-tabel aantal brouwers met produktie in klassen van 10 brouwtten in 1479 en mei 1545/'46 en % van totale produktie

klassen	brouwers 1479	1545	brouwtten 1479	% 1545	%
0-10	0	1	0	0	0.2
10-20	6	9	99	0.8	2.7
20-30	10	9	252	1.9	4.6
30-40	6	14	202	1.5	10.3
40-50	5	20	221	1.7	18.8
50-60	7	21	401	3.1	23.8
60-70	22	11	1421	10.9	15.2
70-80	26	12	1969	15.1	18.7
80-90	47	1	3968	30.5	1.8
90-100	35	2	3265	25.1	4
100-110	12	—	1230	9.4	—
totaal	176	100	13028	100	100

In Delft werd in 1546 voor maar liefst een half miljoen vaten accijns betaald en in Haarlem bedroeg de productie toen circa 150.000 tonnen. Sinds 1514 is de rangorde dus danig veranderd ten gunste van Delft. In Delft had zich schaalvergroting voorgedaan, een feit dat in Gouda niet onopgemerkt was gebleven. In 1539 wordt in de Goudse vroedschap gewezen op de ontwikkeling in Delft. Daar zouden voorheen tweehonderd brouwers zijn geweest – het aantal dat Delft zelf in de *Enquete* voor het jaar 1477 opgeeft – waarvan er nu nog maar veertig of vijftig over waren, die echter evenveel bier brouwden. Op grond hiervan wilde men voor Gouda peilverhoging (ofwel meer vaten per brouwte) aanvragen. Voor Haarlem is eveneens zo'n schaalvergroting geconstateerd: zowel in 1500 als in 1550 werden circa 4000 brouwtten gebrouwen, maar terwijl

daar in 1500 nog honderd brouwers bij betrokken waren, bedroeg hun aantal in 1550 slechts 41. In een ordonnantie van 1549 werd geklaagd over het verdringen van kleinbedrijf te Haarlem: de concentratie zou één van de redenen zijn van de achteruitgang van de brouwnijverheid.¹⁷

Een proces van schaalvergroting en concentratie, gepaard gaande met diversificatie van biersoorten, heeft zich in Gouda, anders dan in Delft, niet voorgedaan. De geleidelijke afname van het aantal brouwers ging hier gepaard met een forse teruggang in de productie. Naast de invoerbeperkingen voor het Goudse bier in haar afzetgebieden, moet het ontbreken van een tijdige ontwikkeling naar grootbedrijf als de voornaamste reden voor de neergang van de Goudse brouwindustrie in de zestiende eeuw worden gezien. Het antwoord op de vraag waarom Gouda achterbleef moet worden gezocht in de politieke verhoudingen die in de stad heersten.¹⁸

Knooppunt in de binnenvaart

In 1243 verleende graaf Willem II van Holland geleide door zijn graafschap aan kooplieden uit de Noord-Duitse steden Hamburg en Lübeck. Als tegenprestatie moesten zij één procent van de inkoopwaarde van hun handelswaar aan de te Geervliet, aan de toenmalige monding van Maas en Rijn gelegen grafelijke tol afdragen. Bovendien legde de graaf een speciaal tarief vast voor de lakens die deze kooplieden in Vlaanderen inkochten en via Holland doorvoerden. Een jaar later verkregen de Noord-Duitse kooplieden een gelijksoortige bescherming en geleide van de bisschop van Utrecht voor hun handelsverkeer via het territorium van de bisschop richting Vlaanderen. Tolbetaling daarvoor moest plaatsvinden aan de bisschoppelijke tol, gelegen aan het Gein halverwege de stad Utrecht en het latere IJsselstein.¹⁹ Het Utrechtse geleide zal betrekking hebben op de vaart vanaf de Zuiderzee via Vecht, Vaartse Rijn, Hollandsche IJssel en Maas naar het zuiden. Het Hollandse geleide heeft betrekking op handelsverkeer van Noord-Duitsland via het graafschap Holland naar in elk geval Vlaanderen. De privilegieverlening door graaf en bisschop duidt op een onderlinge concurrentiestrijd om de gunst van de Duitse kooplieden. Bovendien dreigde er concurrentie met een derde, in opkomst zijnde macht. De verbetering van de bevaarbaarheid van de Gelderse IJssel bood Kampen, Deventer en ook Zwolle mogelijkheden tot economische ontplooiing.²⁰

Op welke handelsroute heeft nu het Hollandse privilege betrekking? Als de Noord-Duitse kooplieden de Utrechtse route via de Vecht volgden, kwamen zij over Hollands territorium vanzelf langs Geervliet. De vaart over de Rijn en dan verder via Hollandsche IJssel of Lek naar de Maasmond ligt voor de hand voor de kooplieden uit Dortmund, die in 1248 hetzelfde voorrecht verkregen als eerder aan die van Lübeck was verleend.²¹ Het gegeven dat de oorkonde van Willem II in Leiden is uitgevaardigd, wijst misschien op het in 1243 al bestaan van een derde route, de route 'binnen dunen'. Deze route leidde vanuit de Zuiderzee via het IJ, de Haarlemmer- en Leidse meren, de weteringen ten zuiden daarvan, de Oude Rijn, de Gouwe en de Hollandsche IJssel richting Maas- en Scheldebekken. De Noord-Duitse kooplieden kunnen hun verzoek om handelsvoorrechten dan in Leiden aan de graaf hebben voorgelegd. De binnenroute, via het Sticht Utrecht of door Holland, was een veilig en door duinen beschermd alternatief voor de vaarweg over de Noordzee.

Cruciaal voor een doelmatig gebruik van de Hollandse binnenroute is het gegeven dat deze doorgaand moet zijn en dat er dus voor de vaak strijdige belangen van afwatering en scheepvaart compromis-oplossingen nodig zijn. De spuisluizen in dijken, noodzakelijk voor de waterafvoer,

Historische Vereniging Die Goude

SCHUITEN, PUIKEN EN GOUDSE KUIT

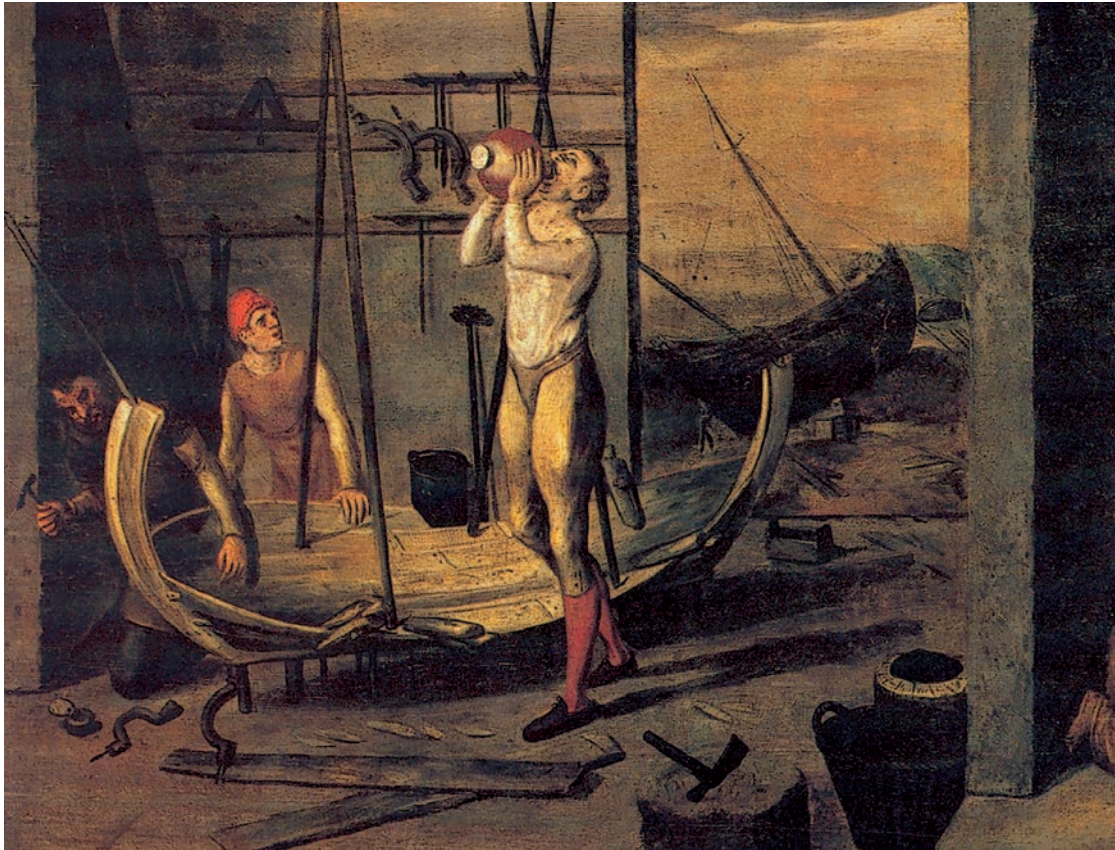

Het IJsselfront met de nauwe ingang van de Haven. Stadsgezicht van Frans Hogenberg, uitgegeven in 1575.

worden in dat geval schutsluizen met, afhankelijk van de waterstand, enkele of dubbele deuren. Waterlopen kunnen met elkaar worden verbonden en zo nodig verlegd of rechtgetrokken. De doorgaande route door Holland lijkt rond het midden van de dertiende eeuw tot stand te zijn gekomen. Aan de noordzijde van Rijnland konden de schepen vanuit het IJ het Spaarne opvaren door de spui- of schutsluis, die in de Spaarnedam was aangelegd. Deze aanleg vond in of kort na 1253 plaats in opdracht van graaf Willem II.²² In zijn oorkonde is wel een tarief voor het gebruik van de sluis opgenomen, maar daaruit valt niet af te leiden welke soorten handelsverkeer passeerden.

Scheepvaart op de IJssel. Detail van een perkamenten kaart op de loop van den Ysel, getekend door Pieter Dirksz Crabeth, 1520.

Scheepstimmerlieden. *Michiel Claeasz, Sint-Jozefaltaar van de timmerlieden.*

Ten zuiden van de Haarlemmer en Leidse meren en de Braassem kon de scheepvaart gebruik maken van de eerder in de dertiende eeuw nieuw gegraven weteringen, waarvan de rechte Heimanswetering, gegraven circa 1202-1204, een ideale vaarweg vormde.²³ In Midden-Rijnland dateert de aansluiting van de bovenloop van de Gouwe op de Oude Rijn van 1244, toen de graaf toestemming gaf aan de ontginners van een veen in Poeliën om een dergelijke watergang te graven.²⁴ De oudste vermelding van een sluis met deuren ter plekke dateert van 1284.²⁵ Rond het midden van de dertiende eeuw is ook aan het zuidelijke eind van de Gouwe, waar zij in de IJssel uitmondde, van grootschalig menselijk ingrijpen sprake geweest.²⁶ De benedenloop is ingekort en naar het westen verlegd. Ook daar is, bij de aansluiting op de Hollandsche IJssel, een sluis gelegd. Deze zogenaamde Donkere Sluis is niet aan de ingang van de haven gelegd maar enkele honderden meters naar binnen, in de dam die in de buurt van de hof van de heer van der Goude in de Gouwe is aangelegd en wel achter de plek waar het havenkanaal zich afscheidde van de oorspronkelijke rivierloop. De sluis, oorspronkelijk een enkele deur, fungeerde tevens als kering van het zeewater.

De grafelijke privilegeverlening uit 1243 is (nog) niet als een bewijs voor het bestaan destijds van een dóórgaande binnenroute te beschouwen. De handelsroute per schip die er toen was en die de graaf begunstigde in concurrentie met de Utrechtse bisschop, zal nog de nodige hindernissen hebben gekend. Overladen zal noodzakelijk zijn geweest. De kort hierna ontstane doorgaande binnenroute heeft de economie van de Hollandse steden, die juist rond deze tijd op uit-

Historische Vereniging Die Goude

SCHUITEN, PUIKEN EN GOUDSE KUIT

Sint-Paulus, schutspatroon van de lijndraaiers. *Olieverfschilderij.*

gebreide schaal hun rechten en bevoegdheden op schrift stelden en door de graaf lieten bevestigen, aanzienlijk verbeterd. Het toenemend economisch en financieel belang van de steden deed hun politieke invloed op de graaf en in het graafschap groeien. Ook de graven profiteerden van het toenemende handelsverkeer door tol te heffen. Al in de tweede helft van de dertiende eeuw ontwikkelden zij daarvoor een sluitend systeem. Vanuit zee komend betaalde men tol in Geervliet, aan de mond van de Maas. Over de rivieren Holland binnenkomend, betaalden de kooplieden die via de Maas voeren tol in Niemandsvriend, Almsvoet of Dubbelmonde (bij de Sint-Elisabethsvloed van 1421 verdwenen plaatsen die in het gebied van het Eiland van Dordrecht en de Biesbosch lagen). Degenen die met hun handelswaar de Rijn afzakten droegen tol af te Ammers – Ammerstol – en die over de Hollandsche IJssel kwamen deden dat in Moordrecht. Ook over de buitenlandse goederen die vanuit de Zuiderzee over het IJ, Spaarne en Gouwe Holland binnenkwamen en al of niet doorgevoerd werden richting Brabant en Vlaanderen of verder over zee, werd mogelijk te Moordrecht tol betaald.

De graaf vestigde de Rijntol aan het eind van de veertiende eeuw in Schoonhoven en verplaatste de Maas- en Merwedetol eerst naar Woudrichem en later naar Gorinchem. De grafelijke tol te Moordrecht, vermeld van 1250 tot 1284,²⁷ is vóór 1330/1331 en misschien al vóór 1325 naar Gouda verplaatst. Dit lijkt samen te hangen met de verbetering van de Gouwe als vaarweg en met de verstedelijking van Gouda. De sluisgelden die te Spaarndam werden geheven kwamen gedurende een groot deel van de veertiende eeuw ten goede aan het huis Beaumont-

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – ECONOMIE (CA. 1000-1572)

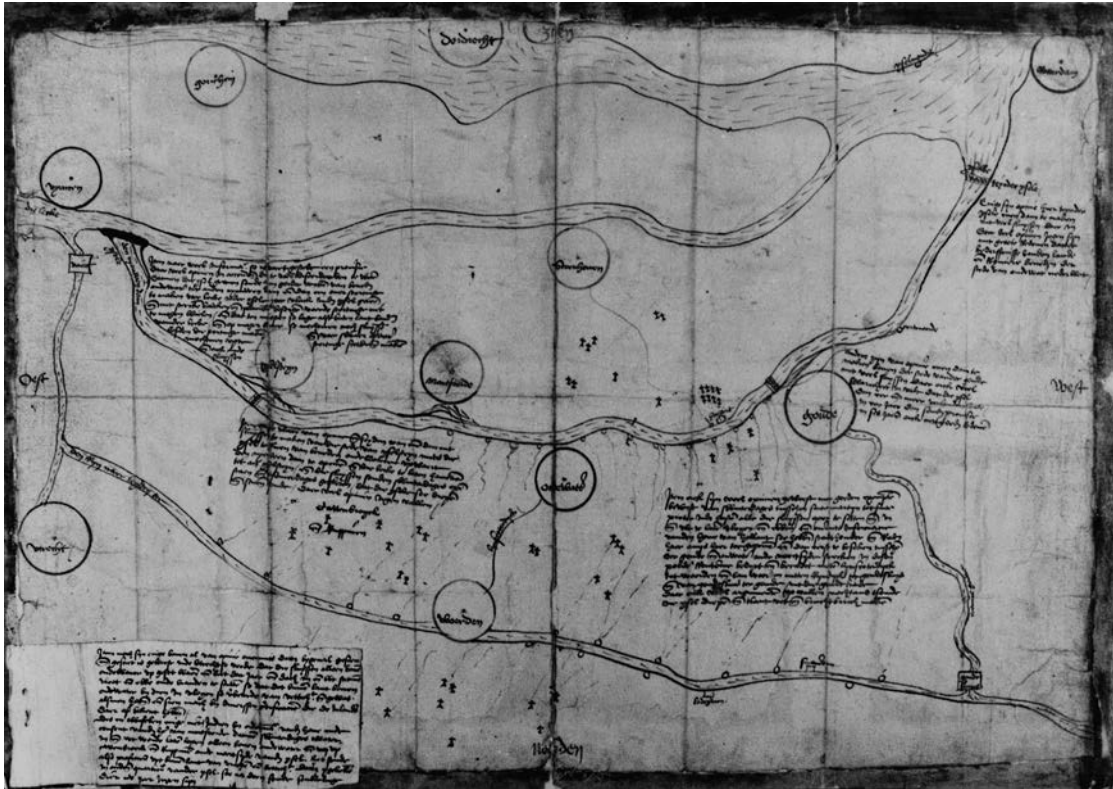
Jona. Dirck Crabeth, glas nr. 30, geschonken door het viskopersgilde.

Blois. Na het overlijden van de laatste telg, Guy van Blois die ook heer van Gouda en Schoonhoven was, kwamen ze terug aan de graaf. Deze ging de sluisgelden, die gaandeweg meer als een soort tolgelden werden beschouwd, in de loop van de vijftiende eeuw combineren met de ontvangst van de tol te Gouda. Daardoor werd de tol te Spaarndam een dochter van die te Gouda; men betaalde of te Spaarndam of te Gouda, maar niet op beide plaatsen. Zo is het tolsysteem rond 1500 geheel gesloten: vanuit zee komend (vanuit het 'zoute') tolbetaling in Spaarndam of Gouda en te Geervliet of Iersikeroord aan de Schelde, over de rivieren Holland binnenkomend (vanuit het 'zoete') tolbetaling in Schoonhoven of Gorinchem. Aan kleinere binnenwateren lagen wachten, waar men ook kon betalen. Op dit systeem was één grote uitzondering: de tol aan de Gouwesluis onder Alphen was in handen van de heer van Wassenaar. Als burggraaf van Leiden had hij ooit van de graaf het recht op de stroom van de Rijn in handen gekregen.

De poorters van de meeste Hollandse steden hebben in de loop van de dertiende en veertiende eeuw vrijstelling van betaling aan de Hollandse tolleren gekregen. Tolbetaling, zoals te Gouda,

Historische Vereniging Die Goude

SCHUITEN, PUIKEN EN GOUDSE KUIT

Gouda en de grote rivieren. Schetsmatige overzichtskaart van de waterbeheersing in en om de Hollandsche IJssel.

vond voornamelijk plaats door de inwoners van Utrecht en het Oversticht die over de IJssel aankwamen, door de Hanzeaten die vanuit de Zuiderzee kwamen, en door Brabanders, Vlamingen en andere zuiderlingen die vanuit de Rijn-Scheldedelta naar het noorden voeren. Daarnaast betaalden de inwoners van Holland wel tol over goederen die niet vrijgesteld waren of die zij voor niet-vrijgestelde personen vervoerden. In Gouda kruisten dus de oost-west en de noord-zuid binnenvaart door Holland elkaar. De Goudse tol en sluis vormden de spil in het Hollandse tol- en binnenvaartstelsel.²⁸

Rond 1300 was de doorgaande binnenvaartroute of de route 'binnen dunen' zoals buitenlanders hem noemden, voltooid.²⁹ De schepen van de Hanze uit Noord-Duitsland en het Oostzeegebied vielen bij het Vlie of het Marsdiep de Zuiderzee binnen, voeren het IJ op en konden via Spaarne, Haarlemmer- en Leidse Meer, Oude Wetering, de Braassem, Heimanswetering, Oude Rijn, Gouwe, Hollandsche IJssel naar de Rijn-Maas-Scheldedelta varen en vandaaruit weer de zee op of richting Antwerpen, Gent en Brugge. De schepen die in het gebied van de Seine en de Somme graan haalden voor de Hollandse brouwnijverheid konden de riviermonden opzeilen en via open water tot voor de Goudse haven komen. Het is nog steeds een punt van discussie of deze route, in documenten vastgelegd,³⁰ in de praktijk vaak is gebruikt door de buitenlandse schepen. De route binnendoor was veiliger dan buitenom, maar het bochtige karakter en de aanwezigheid van sluizen waren een aanzienlijke vertragende factor. Ook kon de omvang van de schepen wegens de beperkte breedte van de sluizen niet te groot zijn. Anders lag dat voor de

Dirk Cornelisz van Reynegom, rentmeester van de grafelijke tol in Gouda. Karton voor glas 59 (De bespotting).

regionale en binnenlandse scheepvaart. Schepen uit Alkmaar, West-Friesland, Waterland, Haarlem uit het noorden en Brabant en Vlaanderen uit het zuiden waren veelgebruikers van de route. De stad Amsterdam zal haar opkomst en welvaart mede aan de Hollandse binnenvaart te danken hebben gehad.³¹

De binnenvaart in de knoop

Het economisch belang van de route werkte ook sterk door in de economieën van de steden die aan de route lagen: Haarlem aan het begin, Gouda in het midden en Dordrecht aan het eind. Niet alleen waren daar kooplieden gevestigd die de route voor hun handel gebruikten, ook scheepsonderhoud, bevoorrading en verteringen door de scheepsbemanningen droegen bij aan de stedelijke economieën en boden veel plaatselijke neringdoenden en arbeiders werk en inkomen. Dat het economische belang van de ene partij, zoals een snelle doorvaart, in wezen niet strookte met dat van een andere partij – lang oponthoud leverde veel verteringen op – en dat daarin een kiem voor conflicten lag, bleek in latere tijden.

Tegenover de economische belangen van de doorvaart stonden de waterstaatkundige. De waterwegen vormden een belangrijke schakel in het waterhuishoudkundige systeem van het hoogheemraadschap Rijnland, het oudste, omvangrijkste en machtigste waterstaatkundige orgaan binnen het graafschap Holland, binnen welks territorium zich de doorvaartroute grotendeels be-

vond. Doorvaart en watertoe- en afvoer overlaptten elkaar in hoge mate bij de Spaarndam en bij de sluis en het verlaat binnen Gouda. Tot aan de sluisdeuren kon de getijdewerking ongehinderd haar gang gaan. Bij vloed konden de schepen de sluizen binnenvaren, bij eb konden ze uitvaren en konden de sluiswachters spuien. De Gouwesluis bij Alphen reguleerde de verbinding tussen Oude Rijn en Gouwe en de waterafvoer van de streek rond Boskoop. De Gouwe en de IJssel vervulden een essentiële rol bij de afvoer van het water uit de laagveengebieden rond Gouda. Het hoogheemraadschap Rijnland had door dit alles dan ook grote belangen bij de waterwegen van de doorvaart. En in het bestuur daarvan maakten, naast adellijke grootgrondbezitters, vertegenwoordigers van Haarlem en Leiden de dienst uit, steden waarvan de kooplieden grote belanghebbenden waren bij de binnenvaart. Daarentegen was Gouda niet vertegenwoordigd in het bestuur van Rijnland.

De bemoeienis van de graven van Holland met de doorvaart was altijd indirect. Het waren andere belanghebbenden die de graaf verzochten maatregelen te nemen, te bemiddelen of uitspraak te doen bij conflicten. Het zal dan ook niet toevallig zijn geweest, dat in 1358 hertog Albrecht van Beieren, die in dat jaar het bewind over Holland voerde, juist in Haarlem naar aanleiding van ontvangen klachten een onderzoekscommissie instelde om, samen met heemraden, te adviseren over verbetering en verdieping van de Gouwe en dat het origineel in het stadsarchief van Haarlem bewaard is gebleven.³² Behalve de stad Haarlem zal ook de Hanze tot de belanghebbenden hebben behoord. Juist in 1358 had deze organisatie zijn zetel van Brugge naar Dordrecht verplaatst. In 1413 was het wederom Haarlem dat, samen met Rijnland, aan de graaf verbetering van de sluis in Gouda vroeg. Toestemming voor de aanleg van een verlaat met schutdeuren en een nieuwe kolk vóór en achter de sluis was het resultaat. Eerder in dat jaar had het stadsbestuur van Gouda op verzoek van Rijnland keuren uitgevaardigd, die de diepte van de vaargeul van de Gouwe binnen de stad en de duur van het lossen en laden van schepen in de haven betroffen.

Het is de vraag of de plannen uit 1413 zijn uitgevoerd. Haarlem schreef in 1431 Amsterdam en de andere steden in noordelijk Holland aan met een voorstel een vaarweg te graven tussen de Oude Rijn en Rotterdam, wat op onvrede met de route door Gouda duidt.³³ Na nog een doodgelopen initiatief van Haarlem in 1433 ondernamen de steden Haarlem, Leiden, Amsterdam en Gouda in 1436-1437 actie tot het 'doen maken van een verlaet bynnen der stede van der Goude' en van 'die sluze ter Goude vermaken ende vertymmen ... hoger dan sij geweest heeft van outs ende dat men binnen derselver sluyze ter stede wairt een verlaet maken sal om die sceppe in te leggen'. Met 'hoger' bedoelde men verhoging van de opstand boven de sluisdeuren, nodig om de zijanten steun te geven. Aan die opstand was het hijsmechanisme voor de deuren bevestigd. Een hoge bovenconstructie betekende dat de schepen hun masten minder hoefden te strijken. De Noord-Hollandse steden Alkmaar, Hoorn, Medemblik en Edam participeerden in de onderneming en lieten de verdeling van de onkosten over aan de grafelijke Raad. Dat het belang van Gouda in dit geval ondergeschikt was aan dat van de andere steden, die immers de onderneming financierden, blijkt uit de toezegging van de Goudse gedeputeerden om klachten over het laden en lossen binnen het verlaat van schepen met Gouda als thuishaven aan de rechtspraak van het Hof van Holland over te laten.³⁴

Dit keer zijn de plannen werkelijk tot uitvoering gekomen. De werkzaamheden, waarover de baljuw van Gouda de leiding had, begonnen kort na 30 mei 1437.³⁵ Zo heeft Gouda door toedoen en op kosten van Haarlem en andere koopmanssteden zijn verlaat gekregen: een schutteur

in de Gouwe even ten zuiden van de Turfmarkt. Daardoor was voortaan een stabiel waterpeil mogelijk tussen het verlaat en de sluis, wat de mogelijkheid bood dat deel van de Gouwe tot een binnenhaven te maken. De bouw van het verlaat heeft enige jaren geduurd. In 1441 was het verlaat defect en werd het naar de zin van Haarlem te laag opgebouwd, zodat de schepen er niet onderdoor konden varen. Tegen betaling van een 'smeergeld' van twintig pond was de Goudse baljuw bereid dit te verhelpen.³⁶

Het bleef ook daarna behelpen met de passage door de Goudse binnenstad. Sluis, inmiddels in 1441-'42 van steen gemaakt,³⁷ en verlaat vereisten regelmatig onderhoud, waarvoor het slaan van een tijdelijke dam in de Gouwe nodig was. Ook uitdieping van de vaargeul moest met een zekere regelmaat gebeuren.³⁸ Maar bovenal was de interferentie tussen het doorgaande (inter)gewestelijke en internationale handelsverkeer enerzijds en het lokale scheepvaartverkeer hinderlijk. De Gouwenaars en de inwoners van Waddinxveen, Boskoop, Reeuwijk en andere dorpen in de omgeving meerden hun schepen, boten en schuiten geladen met turf, groente, zuivel, verse vis, paling en hout (takken) vaak voor langere tijd in de Gouwe af en legden hun hout en leer in het water om het te laten uitwerken. Door dit alles kwamen de grote handel en scheepvaart in de problemen. Naar aanleiding van klachten van Haarlem en de andere Noord-Hollandse steden hierover, en over het gebrek aan medewerking van de Goudse sluiswachters in de avondlijke en nachtelijke uren, vaardigde het Hof van Holland op 20 februari 1452 een ordonnantie uit om aan een en ander paal en perk te stellen. Nauwkeurig werd bepaald welke schepen waar mochten aanleggen, lossen en laden en voor hoelang. Alleen in de haven mochten aan de ene kade twee schepen naast elkaar liggen en aan de overzijde één. Turfschepen mochten alleen om te laden en lossen in de Gouwe komen, verder werden zij naar de zijgrachten verbannen.³⁹

De richtlijnen van het Hof waren onvoldoende om het Goudse knelpunt op te heffen. In de loop van de vijftiende eeuw nam het handelsverkeer sterk toe, ook internationaal. Zo zijn tarieven voor de betaling van scheepstol te Gouda door de kooplieden van de Hanze bekend uit 1446, 1454 en 1455. Zij betreffen onder meer uiteenlopende goederen als laken, hout (ook uit Riga), wijn, haring, steur, zalm, boter, zout, zeehondenspek, stokvis, Hamburgs bier, huiden, vellen en vachten, Pruisisch vlas, koper, tin, staal, aluin, zwavel, azijn, Spaans ijzer, Schotse wol en wol uit het Oostzeegebied.⁴⁰ Bovendien werden de schepen steeds groter, was het onmogelijk om de haven, de stenen sluis en de rest van de doorvaart binnen de Goudse stadsmuren te verbreden, bleef de getijdewerking zich in de haven doen gelden en nam de verlanding van de Hollandsche IJssel toe.

Dit alles deed de stadsbesturen van Haarlem, Leiden en Amsterdam besluiten om te onderzoeken of een nieuwe doorvaart door de veengebieden ten oosten van Leiden richting Rotterdam mogelijk was 'sonder mitten scepen ter Goude te komen'. Na een eerste poging in 1453 pakten deze steden in de zomer van 1458 dit plan opnieuw op. Na intensieve voorbereiding, waarbij de stadsbesturen van Rotterdam en Schiedam werden gepolst of de nieuwe doorvaart bij de sluizen in de Rotte of in de Schie kon eindigen en waarbij opnieuw de venen ten oosten van Leiden werden geïnspecteerd, en na gelobby bij de stadhouder en de graaf, verkregen Haarlem, Leiden en de Noord-Hollandse steden op 2 december 1458 van hertog Philips de Goede de felbegeerde toestemming tot het graven van een nieuwe vaarweg. Die zou moeten beginnen aan de Oude Rijn tussen Leiden en Alphen, van daaruit de landscheiding tussen Rijnland en Delfland moeten doorkruisen en moeten eindigen aan de Schie op een plek tussen Delft en Overschie.⁴¹ Van enig protest uit Gouda blijkt niets. Dat was ook niet nodig, want na enig overleg begin 1459

over de uitvoering stierf het plan een zachte dood, al werd het nooit definitief in de ijskast gezet. In 1472 hadden Haarlem en Rotterdam nog enkele keren overleg over de vaart en in 1480, toen van de nieuwe vorst werd verlangd dat hij nieuwe privileges aan Holland verleende, maakte daar ook de bevestiging van het recht op de aanleg van een nieuwe vaart deel van uit.⁴² De hernieuwing en uitbreiding in 1466 van de ordonnantie uit 1452 op de sluis en de doorvaart door Gouda duidt erop, dat de problemen voortduurden. De toegevoegde bepaling, dat de tekst ervan in grote letters moest worden afgeschreven op een stuk perkament, dat op het stadhuis van Gouda moest worden opgehangen op een plek 'dair 't elc syen ende lesen mach', zal daaraan weinig hebben veranderd.⁴³ Het doorgaande internationale en interregionale scheepvaartverkeer bleef inventief in het zoeken naar andere routes. In de jaren 1470-1480 kwam de vaart over de Vecht via Utrecht weer in beeld. Gebruik van deze route voor de handel tussen het Zuiderzeegebied en Brabant en Vlaanderen zou voor de grafelijkheid van Holland verlies van inkomsten betekenen, daar zo de tollens te Spaarndam en Gouda werden ontdoken. Men trachtte dit te ondervangen door te Weesp, dus op Hollands gebied, een tolwacht op de Vecht in te stellen en te Ouderkerk een op de Amstel. Uiteindelijk verbood aartshertog Maximiliaan in 1487 de vaart over de Vecht.⁴⁴

De knoop niet doorgehakt

Tot in de jaren 1480 blijkt uit de Goudse archiefbronnen weinig of niets van betrokkenheid van de eigen stedelijke overheid bij de problematiek van de doorvaart door de binnenstad. Initiatieven tot verbetering of het zoeken van alternatieven lagen geheel bij Haarlem, Leiden, Amsterdam en de Noord-Hollandse steden en dorpen waarvan de inwoners-kooplieden de route frequenteerden. Zo namen Haarlem en de anderen het voortouw bij uitdiepingen van de vaarweg en lobbyden zij in 1462 intensief in Den Haag voor hun belangen, toen de grafelijkheid het voornemen koesterde de sluis binnen Gouda en zijn opbrengsten te verpachten aan de meestbiedende. Gouda's houding veranderde pas toen daadwerkelijk andere vaarwegen door Midden-Holland in gebruik dreigden te worden genomen. Het initiatief lag ditmaal bij adellijke grootgrondbezitters. Hendrik heer van Naaldwijk was eigenaar van de dam waar de landscheiding tussen Delfland en Rijnland het water van de Vliet kruiste. Op die dam, oorspronkelijk gelegen even ten zuiden van de huidige sluis in Leidschendam, was een overtocht of overtoom met een windas om kleine schepen en schuiten over te winden. Daarbij gebeurde het nog wel eens, dat bij die gelegenheid een schip in tweeën brak. Ook moest de lading van te grote schepen uitgeladen worden om aan de andere kant van de dam weer ingeladen te worden. Daarom leek het Hendrik van Naaldwijk en met hem de stadsbesturen van Delft en Leiden handig als de duiker in de dam, nodig voor de doorlating van overtollig water, vergroot werd tot een verlaat of spui zodat de schepen door konden varen.

Iets vergelijkbaars speelde bij de Hildam in de landscheiding tussen Schieland en Rijnland, die de bovenloop van de Rotte scheidde van de vaarten richting Koudekerk en Boskoop en die een obstakel vormde voor de rechtstreekse vaart van Rotterdam naar het noorden. Hier had Cornelis Cruesinck, heer van Benthuisen, overeenkomstige plannen tot de aanleg van een verlaat, waarin hij gesteund werd door de Maasstad. Deze plannen werden met argusogen gevolgd door Gouda en Dordrecht, die hun belangen bij de bestaande route in gevaar zagen komen. Toen de verlaten in de Leidsche dam en de Hildam daadwerkelijk werden aangelegd, grepen beide ste-

den met geweld in. Tweemaal in 1492 en tweemaal in 1493 trokken timmerlieden en smidsknechten uit Gouda en Dordrecht, uitgerust met rampalen, bijlen en zagen en onder dekking van een omvangrijk gewapend escorte, er onder aanvoering van het stadsbestuur per slee, schuit of wagen op uit om de verlaten te vernielen. In één moeite door werden bij een van deze tochten ook de verlaten in de vaarten tussen Woerden en Amsterdam verwoest. Het Goudse stadsbestuur rechtvaardigde deze handeling tegenover zichzelf door te stellen dat als 'de gemeente van der stede [= de gewone burgerij en de arbeiders] daertoe geen consent gegeven en hadden, daer soude sonder twyffel groote beroerte uytgekomen hebben, dat met desen consent belet ende verhoedt worde, Godt lof'.⁴⁵ Met andere woorden, om oproer in de stad te voorkomen en zijn eigen hachje te redden, had de magistraat het initiatief overgenomen. Zoveel broodwinning had blijkbaar de 'arme gemeente' uit de doorvaart en alle activiteiten die daarmee samenhangen: het laden, lossen en overladen, het scheepsonderhoud, de leverantie van levensmiddelen en scheepsbenodigdheden, en de verteringen en het vermaak in de herbergen.

Gouda en Dordrecht hadden met de vernieling van de verlaten hun doel voorlopig bereikt. De tegenpartij restte niets anders dan formeel te protesteren en te gaan procederen. Bovendien was die tegenpartij onderling verdeeld; ondanks een verzoek van Delft om samen te gaan procederen besloot de vroedschap van Leiden zich afzijdig te houden en 'stille te staen', en Van Naaldwijk en Delft de kastanjes uit het vuur te laten halen.⁴⁶ Ook Cruesinck spande, samen met Jan van Zwieten heer van Zegwaard (Zoetermeer) en Rotterdam, een proces tegen de vernieling van het verlaat in de Hildam aan. In dit proces kwam het Hof van Holland in januari 1504 tot een uitspraak: het verlaat moest worden gedicht, maar een overtoom met windas was wel toegestaan. Dat mocht door de dorpsbewoners alleen worden gebruikt voor het overzetten van schuiten met lokale producten. De Goudse magistraat liet met deze uitspraak in de hand het verlaat direct dichten.⁴⁷ In het tweede proces stond het Hof wel toe, dat koopmansgoederen de overtocht over de Leidsche dam passeerden. Een verlaat was daar echter ook niet toegestaan.

De tegenpartij van Gouda gaf het na dit vonnis niet op. De financiële belangen van de heer van Naaldwijk en zijn erfgenamen, eerst de heer van Montfoort en later in de zestiende eeuw de graaf van Aremberg, waren dan ook groot. Vergelijkbare financiële motieven zullen ook de reden zijn geweest dat Jacob Coppier, heer van Kalslagen, in de Bilderdam een verlaat liet aanbrengen ten behoeve van de scheepvaart tussen Amsterdam en Leiden: deze dam in de Drecht vormde een onderdeel van de landscheiding tussen Amstelland en Rijnland. De twee steden steunden hem daarbij, daar hun schippers en kooplieden de grillen van het Haarlemmermeer en het IJ vreesden. Gouda, Dordrecht en Haarlem spanden een proces aan tegen Coppier en de steden Leiden en Delft (dat Amsterdam verving) en wonnen dat. In 1530 vonnistte het Hof van Holland dat de schotdeuren uitgenomen moesten worden en het gat in de Bilderdam gedicht.⁴⁸

Dit proces tekent de toenmalige verhoudingen. De binnenvaartroute was een vaste, voorgescreven en gereglementeerde ('gecostumeerde') route geworden, waar Haarlem en Dordrecht aan de begin- en eindpunten en Gouda halverwege parallelle belangen bij hadden. Niemand mocht van de route afwijken en het scheepvaartverkeer en de handel moesten hun steden, sluisen, kooplieden, middenstand en arbeiders aandoen en bedienen. Haarlem had het vijftiende-eeuwse idee van een nieuwe doorvaartroute inmiddels opgegeven en zijn lot met dat van Gouda en Dordrecht verbonden, bevreesd als de stad was dat het scheepvaartverkeer van en naar Amsterdam het Spaarne zou gaan mijden en bijvoorbeeld de Kostverlorenvaart en de Overtoom zou nemen. Tegenover deze drie steden stonden de plaatsen die niet direct aan de route lagen en die

kortere vaarwegen zochten. Delft, Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Schoonhoven en Oudewater lagen na 1500 bijna voortdurend, in combinatie of afzonderlijk, overhoop met Gouda c.s. over de vaart via de Vliet door of over de Leidsche dam, over de Rotte en de Hildam, over de Drecht en de Bilderdam, over de route via Zevenhoven en Uithoorn, over de weteringen rond Aalsmeer, over de doorvaart van Schoonhoven via de Vlist, de Goejanverwellesluis en de Wierikke richting Woerden en verder over de Grecht en de Kromme Mijdrecht naar het noorden.

De allianties tussen de steden wisselden al naar gelang de mate van eigenbelang. Zo sloot Leiden zich aan bij Gouda, Dordrecht en Haarlem toen Delft rond 1540 een nieuwe vaart begon te graven vanuit de Delftse Schie via Nootdorp en Zoeterwoude richting Oude Rijn en Haarlemmermeer, wat nadelige gevolgen zou hebben voor de vaart over de Vliet langs en door Leiden.⁴⁹ Een deel van de gewestelijke overheid, in de vijftiende eeuw voorstander van een nieuwe doorvaart, koos in deze tijd de zijde van de drie steden. De procureur-generaal van het Hof trad in processen op namens de Rekenkamer van Holland vanwege diens belangen bij de inkomsten uit de tolheffing te Spaarndam en Gouda en uit de sluisgelden te Gouda. In de juridische procedures werden soms de meest merkwaardige argumenten gebruikt. Zo betoogden Delft en Leiden in 1544 dat met bier geladen schepen op hun vaart over het Haarlemmermeer en het IJ soms zo lang onderweg waren, dat het bier al op was voordat het schip zijn bestemming had bereikt. En het hoogheemraadschap Rijnland beschuldigden ze van een 'exorbitante affectie' voor Haarlem.⁵⁰

Gouda verdedigde zich rond 1569 tegen de plannen van Schoonhoven voor een eigen doorvaart naar het noorden, door de nadelen van het Schoonhovense plan te plaatsen tegenover de voordelen van de route via Gouda. Volgens notities voor haar verweerschrift had Gouda het het beste voor elkaar. Bij de ingang van de haven, naast het tolhuis, stond een paalhuis waar de sluiswachters de loodjes distribueerden zodat de schippers keurig ieder op hun beurt konden binnenvaren. De houten en stenen bruggen over de haven hadden een draaiboom, zodat de schepen zonder hun mast te strijken binnen konden varen. In de Noodgodskapel vonden dagelijks 'schone' diensten plaats voor de schippers. Langs de route hadden scheepstimmerlieden, smeden, tappers, bakkers en anderen hun nering. Alle houten en stenen bruggen, ook die tussen de sluis en het verlaat in waar de masten gestreken moesten worden, werden op stads kosten goed onderhouden. Voor (turf)schuiten was er bovendien een alternatief: de sluis achter het kasteel (de Hanepraaisluis in de buitengracht) bleef bij eb open en mocht door de schuiten worden gebruikt. De sluiswachters regelden ook hier het verkeer. Ten slotte was de Kromme Gouwe maar half zo lang als de Kromme Mijdrecht. Vanzelfsprekend waren de voorzieningen langs de alternatieve route van Schoonhoven heel wat minder. Dat nam niet weg dat de Goejanverwellesluis inmiddels een echte sluis was geworden en dat de vaart over de Dubbele Wierikke goed te doen was.⁵¹

Ondanks alle gunstige rechterlijke uitspraken konden Gouda c.s. niet alle ontwikkelingen tegenhouden. Er kwamen steeds meer verlaten en sluizen waar kleine schepen en schuiten gebruik van mochten maken. Gouda werkte zelfs mee, indien het verzekerd was dat de grote tol- en sluisgeldplichtige schepen door de stad bleven varen.⁵² Overstromingen en militaire operaties forceerden doorbraken in de vaarpatronen. Bij invallen van Geldersen en Friezen in Noord- en Midden-Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw werden herhaaldelijk de sluis te Spaarndam en de Gouwesluis verwoest, waardoor de sluizen open stonden en de tollenaars geen inkomsten hadden.⁵³ De Bilderdam stond in 1545 al jarenlang open. De grootste veranderingen vonden in de beginjaren van de Opstand tegen Spanje plaats. Ten behoeve van de verplaatsing van troepen per schip naar de door de Spanjaarden belegerde steden Haarlem en Amsterdam

ging het verlaat in de Leidsche dam open en voor het ontzet van Leiden in 1574 werden Schie-lands dijken doorgestoken.

De scheepvaart profiteerde in de jaren daarna volop van het gemak van deze openingen. Gouda had de grootste moeite ze weer dicht te krijgen. Het stadsbestuur zette daarvoor midden in oorlogstijd de zwaarste middelen in, zoals weigering in de vergaderingen van de Staten te verschijnen, staking van de betaling van belasting en bijdragen voor de oorlogvoering en weigering verpachting van de belastingen in de stad toe te laten. Het zocht daarbij samenwerking met de oude bondgenoten Dordrecht en Haarlem en zocht de confrontatie met Delft en Leiden. Gouda bracht door haar houding de met Spanje oorlogvoerende steden op de rand van een onderlinge oorlog. In december 1577 paste het stadsbestuur geweld toe om zijn zin door te zetten. Onder leiding van een burgemeester en onder bescherming van twee vendels schutters werd de opening in de Leidsche dam ‘gestopt’. Gouda verdedigde haar handelwijze door er bij de Staten op te wijzen, dat de Opstand tegen Spanje vooral een strijd was om het behoud van de privileges en de eigen gerechtigheden. Prins Willem en de Staten kregen daarmee om zo te zeggen een koekje van eigen deeg. Delft en de gravin van AreMBERG begonnen het verlaat in de Leidsche dam weliswaar terstond weer op te bouwen, waarop Gouda in 1579 het felbegeerde vonnis van het Hof van Holland kreeg dat het definitief gesloten moest blijven.⁵⁴

De dijkgaten langs de IJssel waren inmiddels ook gedicht en voor de scheepvaart onbruikbaar. Daar gebleken was dat het in oorlogssituaties handig was dat men snel per schip troepen kon verplaatsen, moest Gouda wel toestaan dat op kosten van het gemene land in de westelijke buitengracht de Mallegatsluis werd aangelegd.⁵⁵ In vreedstijd mochten alleen oorlogsschepen en koopvaarders die langer dan 36 uur voor de Goudse haven hadden gelegen van deze sluis gebruik maken. Op het scheepvaartverkeer werd een heffing gelegd, die aan de armen ten goede kwam. Gesterkt door deze regelingen ging Gouda de nieuwe tijd in. De binnenvaart bleef zich door de nauwe doorgang in de stad wringen, zoals hij al eeuwen gedaan had.

Scheepvaart

De ligging aan een belangrijk waterknooppunt stimuleerde uiteraard ook de activiteiten van de eigen Goudse schipperij. Vanaf het moment dat we daar zicht op hebben (de jaren rond 1400), beperkt Gouda zich niet tot de binnenvaart, maar vinden we Gouwenaars ook op de grote vaart. Kort na 1404 worden de scoenvaerdsen genoemd: het gilde der Schonenvaerders. Dit is een aanwijzing voor handelscontacten met het Oostzeegebied. Met name de handel in haring concentreerde zich in deze periode op de jaarmarkten van het Zuid-Zweedse Schonen. Een *vitte* (handelsnederzetting) zoals de Hollandse steden Dordrecht, Amsterdam of Den Briel heeft Gouda er nooit gehad. Een bewijs voor handel in haring dateert uit 1421: Gouda wordt dan met Dordrecht, Zierikzee, Den Briel, Haarlem, Delft en Schoonhoven genoemd in een brief van Keulen gericht aan hertog Jan van Beieren, waarin geklaagd wordt over de haringtonnen die in de genoemde steden veel te klein in de handel worden gebracht. Of het hier nog om Schonense haring gaat is onzeker: rond deze tijd verplaatst de haringvangst zich richting Noordzee.⁵⁶

Voor het overige zijn de bewijzen voor Goudse scheepvaart richting het noorden en naar de Oostzee schaars. In 1391 is er één Goudse schipper te vinden onder de 55 Nederlandse borgen die tijdens de boycot van Vlaanderen te Danzig op de naleving moesten toezien. In 1399 en 1400 wordt een beurtvaartschipper op Hamburg vermeld genaamd *Clawes van der Gholde*. In de

befaatde Sont-tolrekeningen, die vanaf 1497 tot het begin van de Opstand voor 26 jaren zijn bewaard, komt Gouda in 1503 voor het eerst voor, ontbreekt in zeven van de volgende jaren en kent een maximum van slechts veertien schepen in 1568 (uit heel Holland passeren dan 1823 schepen). Meestal is het aantal Goudse schepen aanzienlijk kleiner. Het maximum in de resterende decennia van de zestiende eeuw bedroeg 32 Goudse doorvaarten in 1578.⁵⁷

Al vroeg varen Gouwenaars ook richting Engeland en Schotland. Van de 72 Noord-Nederlandse schepen die in de periode 1401-'03 hoofdzakelijk steenkool uit Scarborough in Schotland halen, komen er twaalf uit Gouda. Slechts Schiedam heeft een groter aandeel: 21 stuks. Als in 1417 de Engelse koning Hendrik V de Noord-Nederlandse schippers, die met hun schepen gediend hebben bij de overtocht van zijn leger naar Normandië, verlof geeft terug te keren, blijkt het grootste aantal uit Gouda afkomstig: 27 stuks, gevolgd door Haarlem met 22 schepen.⁵⁸

De vaart op Frankrijk om brouwkoren, vooral tarwe, te halen lijkt zeker in de vijftiende eeuw de omvangrijkste te zijn geweest. Bij de aanvraag tot uitstel van de bedebetaling in 1491 laat de stad weten dat er rond 1470 een grote menigte schippers voeren, van wie er wel tachtig dagelijks op weg waren over de rivieren Somme en Seine. Van deze tachtig schepen waren er in 1491 *luttel of geen* meer over. In de *Enquete* van 1494 wordt gesproken van dertig boeiers die ten tijde van hertog Karel (dus vóór 1477) *om coorn* naar Frankrijk voeren op de Somme en Seine; hiervan waren er nog slechts vijf of zes over. In 1504 zouden er van de op Frankrijk varende schepen nog slechts drie of vier in de vaart zijn; de schippers waren zeer belast met los- en lijfrenten. Van de vaart op Frankrijk getuigen reeds de in 1396 afgegeven vrijgeleiden voor twee kooplieden uit Gouda en een uit Schoonhoven om koren te kopen in Vexin en aan een schipper uit Gouda om het koren langs Rouen te voeren. In 1453 werd in Calais een karveel aangehouden geladen met graan van Johannes Heynsonne en Matheus Woutersone, poorters van Gouda. In 1455 overlegde de stadsregering in Den Haag inzake het laadverbod voor Goudse schippers in Sint-Omaars. Blijkens een tolrekening haalden in 1461 negentien Gouwenaars graan uit Abbeville aan de Somme in Noord-Frankrijk; van de Hollandse steden had slechts Delft er een groter aantal, namelijk 28. De tolrekeningen van Iersekeroord over 1472-'73 laten zien dat Pieter de Wevere uit Gouda geregeld met tarwe passeerde. Voor de jaren 1491-'99 is het aantal schepen uit Gouda bekend dat de tol te Iersekeroord met graan passeerde: 31 stuks. Het kwam daarmee op de tweede plaats, ver achter Delft (met 156 schepen). Opvallend is wel dat de gemiddelde vracht van de Goudse schepen bovenaan stond: 428 viertel per schip, tegen Delft als tweede met 375 en Dordrecht bijvoorbeeld met slechts 241 viertel. Ook in de nog te bespreken turfvaart bleek Gouda over relatief grote schepen te beschikken.⁵⁹

Rond 1500 kreeg de buitenlandse vrachтоваart door Gouda dus een gevoelige knauw, maar ze verdween toch niet geheel in de zestiende eeuw. Als in 1557 de wapenstilstand in de oorlog met Frankrijk wordt verbroken, worden elf Goudse schepen, die haring en andere goederen aan boord hadden, vastgehouden in Frankrijk. Nog in 1567 verklaren tien Goudse schippers op verzoek van de burgemeesters in een proces over het Dordtse stapelrecht hun leven lang gevaren te hebben op Danzig, Koningsbergen, Denemarken, Noorwegen, Hamburg, Embden, Engeland, Schotland, Vlaanderen, Frankrijk en elders.⁶⁰

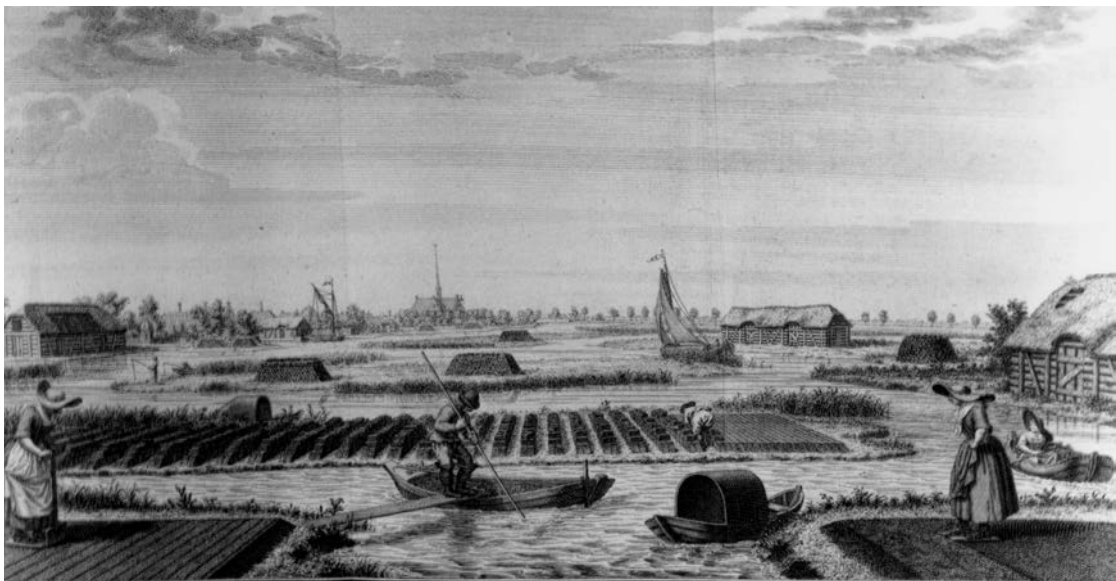
De schippers hadden een eigen gilde met een altaar in de Sint-Jan, dat was gewijd aan Sint-Olaf of Olevaer, de beschermheilige van de vroegere Schonenvaarders. De Sint-Olafskapel wordt in 1471 voor het eerst genoemd maar was vermoedelijk ouder. Ze stond buiten de Dijkspoort en fungeerde waarschijnlijk mede voor bezoekende schippers. Naast de schippers kende Gouda ook de zoge-

naamde lichters, die hun bestaan vonden in het overslaan van goederen in kleinere schepen die door de Goudse sluis de Gouwe op konden varen. In de processielijst van 1404 komen zij als apart gilde voor, maar in 1543 werd het Onze Lieve Vrouwe lichtersgilde gecombineerd met dat van Sint-Olevaer: vermoedelijk hadden beide gilden geldzorgen. Kort na 1404 werd het Sint-Joostgilde van de *piinres* (pijnders) of uitladers van schepen gesticht. Ook de straatarbeiders en zakkendragers waren er lid van. Tot 1429 hadden zij een eigen gasthuis met kapel aan de Gouwe: een teken van welvaart. Maar in dat jaar verkochten de dekens het aan enkele rijke poorters met de voorwaarde dat zij er oude, arme of zieke gildenleden konden blijven huisvesten. De oudste gildenbrief is van 1440 en verving het exemplaar dat bij de stadsbrand van 1438 verloren was gegaan.⁶¹

Behalve de scheepvaart is ook de scheepsbouw van belang geweest. Zij was gevestigd langs de IJssel. De ledenlijst van het timmermansgilde van Sint-Jozef uit 1547 noemt 32 scheepmakers. Scheepstimmerlieden worden ook apart onderscheiden in de gildenbrief uit 1485. Een helling lag naast de genoemde kapel van Sint-Olevaer in het buitenkwartier bij de Dijkspoort. In 1515 bepaalt de vroedschap dat degenen die vreemde scheepmakers van buiten aanbrengen en hen nieuwe schepen doen maken op de helling voor elke tien pond groten van de scheepskosten een ton bier accijnsvrij krijgen.⁶²

Turfhandel

Gouda was gunstig gelegen ten opzichte van een groot gebied met hoogwaardige turf ten westen van de Gouwe. Met name in de brouwerij en in de steenbakkerij gaf dat relatief goedkope brandstof. Al in de stadsrekening van Dordrecht van 1286-'87 wordt melding gemaakt van aankoop van turf *ter Goude* in verband met een 'heervvaart' (militaire expeditie) naar Schoorl. Kort na het verkrijgen van zijn stadsrecht in 1272 stond Gouda blijkbaar al bekend als plaats waar turf aangekocht kon worden!⁶³

Natte turfwinning.

Rond het midden van de veertiende eeuw had de turfwinning in het centrale Hollandse veengebied zo'n hoge vlucht genomen dat beperking nodig werd geacht. Graaf Willem V trad in 1357 op naar aanleiding van klachten over poorters van de steden Gouda, Leiden, Delft, Schiedam en Rotterdam, die meer turfden dan toegestaan was en daarmee de tienden 'ruïneerden'. Hij bepaalde dat verkoop van land aan poorters voortaan onder strenge bepalingen van de diverse baljuwen zou staan. De maatregel had als zovele latere weinig succes. Zeker stedelingen waren uit op direct geldelijk gewin en lieten zich niets gelegen liggen aan de verwoesting van het landschap die de turfwinning tot gevolg had. In 1386 verkoopt heer Willem van Egmond als heer van Zevenhuizen aan 38 Goudse poorters veenland om dat te verturven. In totaal gaat het om een kleine honderd morgen land (85 hectaren), verdeeld over 31 percelen. Slechts bij twee van deze 38 personen wordt gezegd dat zij ook daadwerkelijk op hun land wonen; ze zijn als buitenpoorters te zien. Onder de kopers zijn diverse Goudse magistraatsleden, brouwers en grafelijke accijns pachters te vinden. Het illustreert dat de politieke en de economische elites nauw verweven waren en dat grondbezit op het platteland in de vorm van turfland een bekende vorm van investering was.⁶⁴

In 1405 ontving Gouda een grafelijk privilege (in 1428 bekrachtigd) waarbij de graaf zijn poorters vrije delving van moer en veen gaf, zonder betaling van lastgeld. In 1482, 1527 en 1536 voerde de stad processen in Rotterdam ter verdediging van zijn poorters tegen de baljuw van Schiedam, waarbij juist lastgeld, onder meer in Moordrecht, in het geding was. Het privilege van 1405 werd overigens ook aangehaald bij de weigering van Goudse poorters mee te betalen in de dorpsbeden voor het stedelijk grondbezit aldaar. De dorpelingen die toch al opgescheept zaten met onbruikbaar verdolven land, bleven aangeslagen voor het oorspronkelijke oppervlak van het dorp. Slechts een enkele keer (Zevenhuizen) werd een gedeeltelijke korting verleend.⁶⁵

Vanaf het eind van de vijftiende eeuw probeerde men met kleine molentjes de grondwaterspiegel in kleine percelen kunstmatig te verlagen om dieper droog te kunnen vervenen. Toen ook die methode geen soelaas meer bood, volgde vanaf rond 1530 het slagturven met een baggerbeugel onder de waterspiegel. De turfproductie steeg in korte tijd enorm, zodat de zestiende eeuw de gouden eeuw voor de Goudse turfoverslag werd. Maar de gevolgen voor het landschap waren desastreus. Zonder het toemaken was het herstel van het natuurlijk landschap bijna onmogelijk door de diepte van de geslagen turfpetten.⁶⁶

In 1559 werd in Holland een turfimpost ingevoerd om de uitvoer van de turf tegen te gaan en anderzijds inkomsten voor de dure oorlog tegen Frankrijk te fourneren. De bewaard gebleven registers bieden gedetailleerde informatie over de positie van Gouda als dé turfstad van Holland. De impost bedroeg één duit ofwel 1/8 stuiver per ton. Hij werd geheven in een viertal kwartieren: te Gouda voor Rijnland, te Rotterdam voor Schiedam, te Delfshaven voor Delfland en te Geertruidenberg voor de Langstraat. Voor de jaren 1560-'70 zijn voor acht jaar de inkomsten per kwartier teruggevonden. Te Gouda werd in deze jaren van het totaal der vier kwartieren tussen de 69 en 97% ontvangen: de doorvoer was hier dus veruit het grootst. Ook Guicciardini spreekt bij zijn beschrijving van Gouda over de turfaccijns, die voor de troublen (Opstand) meer dan 3000 ducaten en meer dan 1.000.000 tonnen turf beliep.⁶⁷

Het totaal aantal schepen dat 1561/2 turf binnen Holland afzette bedroeg 829; daarvan was het Goudse contingent met 270 veruit het grootste. Daarmee verzorgden de Gouwenaars bijna éénderde van het totaal aantal vaarten met 40% van het totaal aan tonnen turf. Het Goudse aandeel in de turfexport buiten Holland lag zelfs nog hoger: voor zes jaar tussen 1562-'73 is een per-

centage te berekenen dat ruwweg tussen éénderde en de helft van het totaal ligt. Het hoogste aantal tonnen dat langs Gouda werd vervoerd, werd genoteerd in 1569-'70: ruim 218.000 binnen Holland en bijna 1.300.000 erbuiten. Van de in totaal 3542 schepen die de turf buiten Holland brachten kwamen er dit jaar 1205 uit Gouda. Ook als laadplek van de turf voor export buiten Holland neemt Gouda de eerste plaats in. Gouda is echter een andersoortige laadplaats dan de overige. Het is niet de plaats waar de turf wordt gewonnen (zoals de andere laadplaatsen), maar de plek waar de turf wordt verkocht en overgeslagen van kleine schuiten op grote Goudse schepen voor de export. In 1562-'63 bedraagt het Goudse aandeel ruim 35% (462 schepen).⁶⁸

Dat voor Gouda de turfhandel gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw in belang toenam blijkt ook daaruit dat in 1566 de turfmarkt verplaatst werd omdat de oude te klein was. In 1558 zouden binnen stad en vrijheid 7 á 800 personen met vrouw en kinderen afhankelijk zijn van het 'overdijkdragen' van de turf. Dit over de dijk dragen bestond uit het overladen van de turf uit de kleine veenschuitjes in grote schepen en vond plaats bij de Hanepraai aan de oostzijde van de stad. Op 13 september 1562 verklaarde een groep poorters voor schepenen van Gouda dat binnen de stad meer dan 1200 personen hun brood verdienden met turfdragen, tonnen en laden van schepen in Gouda en zijn jurisdictie. In 1578 stelt de vroedschap zelfs meerdere malen dat de turfnering de hoofdnering van de stad is. Maar liefst 5 á 600 schippers zouden rond 1580 in Gouda geheel afhankelijk zijn van de turfhandel. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat voormalige Goudse bierschippers op Vlaanderen zijn overgeschakeld op het vervoer van turf naar deze streken.⁶⁹

Steenbakkerij

De afdamming bovenstrooms van de Hollandsche IJssel bij Hoppenesse in 1285 en de hierdoor versterkte getijde-beweging maakten de rivier bij uitstek geschikt voor de vestiging van steenbakkerijen. Het met de getijden afgezette kalkrijke slib werd opgevangen in de zellingen. Dit gaf de bekende gele IJsselsteentjes. Deze baggerklei was overigens niet geschikt voor het bakken van pannen of tegels. De nabijheid van goede turf als brandstof voor de ovens vormde een extra voordelige vestigingsvoorwaarde.

De steenbakkerij was zelden het enige bestaansmiddel. Het kende daarvoor te weinig bestaanszekerheid: het bedrijfsresultaat is afhankelijk van mooi weer, sterk conjunctuurgevoelig want afhankelijk van bouwactiviteiten en er is een vrij belangrijk aanvangskapitaal nodig. Het steenbakken is daarbij een seizoensbedrijf dat gedurende de periode half april-eind september wordt uitgeoefend: een moeilijke periode om werkkrachten te vinden, want ook in de landbouw is er dan veel werk.⁷⁰

De Bloise rekeningen vermelden in de tweede helft van de veertiende eeuw steenleveranties afkomstig uit ovens langs de IJssel. Ook bij Gouda lagen toen al ovens. In 1351 wordt gesproken van de oude steenplaats aan de Gouwe (is bedoeld aan de monding bij de IJssel?). Het ligt voor de hand dat de steenplaatsen in deze tijd een belangrijke productie kenden ten behoeve van de ommuring van Gouda rond 1350. Voor de bouw van het kasteel te Gouda werd in 1364 een steenbakkerij bij de IJsseltoren in gebruik genomen. In 1429 wordt de stadssteenplaats buiten de Dijkspoort samen met de stadskraan die voor het Gasthuis aan de Oosthaven staat aan het Gasthuis geschonken.⁷¹

Nieuwe poorters waren in ieder geval in 1437 verplicht naast schot ook steengeld te betalen;

het bedrag of het aantal te financieren stenen is niet bekend. In Rotterdam werd rond 1410 bepaald dat nieuwe poorters 3000 stenen moesten betalen en bij het verlaten van de stad het dubbele aantal. Het crimineel vonnisboek van Gouda vermeldt vanaf 1447 vele steenboeten (meestal enkele duizenden stenen per keer) die vaak ten goede kwamen aan de gasthuizen of kloosters. De oudste brief van het metselaarsgilde dateert uit 1459. In 1496 blijken ondermeer ook de tegelleidekkers van dat gilde lid te zijn.⁷²

De stenen zijn in toenemende mate nodig voor de verstening van de stad die na de grote stadsbranden van 1361 en vooral die van 1438 steeds meer door regels werd verplicht gesteld. Het stadsbestuur gaf er ook subsidie voor: de stadsrekeningen kennen jaarlijks uitgaven aan 'hard dak'; gedurende de vijftiende eeuw neemt het jaarlijks uitgekeerde bedrag zienderogen af. Of hier sprake is van toenemende laksheid of dat de verslechterende economische situatie er debet aan is, is onduidelijk. De *Informacie* van 1514 laat zien dat er opnieuw reden is voor intensivering van het proces: twee jaar tevoren zijn wel honderd huizen verbrand. Voor de aanleg van hard dak wordt per roede leidak twee rijns gulden uitgekeerd. Jaarlijks worden de uitgaven op honderd pond geschat, ofwel omgerekend 300 roeden. Deze leien moesten vanzelfsprekend geïmporteerd worden, en hetzelfde gold voor stenen pannen.⁷³

Hoewel de productie van de Goudse steenbakkerijen vooral in Gouda zelf zal zijn afgezet, werd ook daarbuiten verkocht. In 1512 was een deel van de ruim vijf miljoen stenen die langs de Hollandsche IJssel gekocht werden voor onderhoud en nieuwbouw van de Maasdijk door het hoogheemraadschap van Delfland uit Gouda afkomstig. In 1517-'18 maakte de kerkvoogdij van de Utrechtse Dom een reis naar Gouda om steen te kopen. Voor het blokhuis (fort) in Staveren levert de Goudse schout Adriaen Dirksz van Crimpen in 1522 138.000 stenen. En in 1520 exporteerde de Amsterdamse bankier (en liefhebber van de letteren) Pompejus Occo 12.000 stenen naar koning Christiaan van Denemarken.⁷⁴

In het begin van de zestiende eeuw vernemen we van milieu-problemen rond de steenbakkerij. In 1503 beveelt de stadhouder-generaal om de steenovens binnen een kwart mijl rond Gouda af te breken. Sinds 1484 had Gouda de jurisdictie in dit gebied. De luchtverontreiniging door de ovens zou een gevaar voor de poorters zijn. Eigenaars van steenbakkerijen in Gouderak (binnen de Goudse jurisdictie die immers ook over-IJssel gold) voeren een langdurig proces tegen de magistraat van Gouda voor het Hof van Holland en uiteindelijk voor de Grote Raad van Mechelen; het duurde maar liefst tot 1534. Tegenstanders beweerden dat er dikwijls dag en nacht werd gebakken, waardoor de kloosterlingen die 's nachts hun godsdienstoefeningen hielden niet in hun kerk konden blijven. De stank zou soms het bier van de brouwers bederven en als er sterfte in de stad voorviel begon die altijd aan de kant waar de steenovens stonden.⁷⁵

Lakennijverheid

Lakennijverheid is vanouds een bestaansmiddel geweest in Gouda. Het met afstand vroegst bekende gilde is dat van de volders, dat in 1315 een mis stichtte aan het Maria-altaar in de Sint-Janskerk: het zijn dus niet de brouwers die het spits afbijten. Het wanthuis te Gouda komt in de oudst bewaarde Bloise rekening van 1357 voor: jaarlijks betaalde de stad er vijf pond erfhuur voor aan de graaf. Het stond aan de zuidzijde van het marktveld, maar werd bij de stadsbrand van 1361 verwoest. In 1384 werd door de stad een deel van een huis aan het marktveld aangekocht voor een wolhuis. Kort nadat in 1395 toestemming daartoe was verkregen, maar in ieder

geval vóór 1399, werd opnieuw een wanthuis of lakenhal op het marktveld in gebruik genomen. Als in 1381 in de Bloise rekeningen voor het eerst een nadere toelichting staat op de tolinkomsten uit de twee Goudse jaarmarkten, wordt één ervan een lakenmarkt genoemd.⁷⁶

Cijfers aangaande de stedelijke productie ontbreken voor de veertiende eeuw geheel: de lakennijverheid kent gedurende de late middeleeuwen in Gouda uitsluitend stedelijke heffingen. Lakenkeuren waren een stedelijke aangelegenheid. Ze werden dus, anders dan de vanwege de graaf vastgestelde brouwerijkeuren, alleen opgetekend in stadsboeken, die niet verder teruggaan dan 1390. Maar dat betekent niet dat ze er niet eerder zijn geweest. Op grond van de zojuist vermelde gegevens over de lakennijverheid neigt men nu naar de opvatting dat de textielindustrie al vroeger in de veertiende eeuw tot bloei kwam, een ontwikkeling die omstreeks 1361 met de grote stadsbrand tijdelijk was afgeremd. Op het belang van de textielnijverheid wijst ook het feit dat laken en wol worden vermeld in verband met de accijnsheffing die in 1398 tijdelijk aan Gouda werd toegestaan ter financiering van de lasten gemaakt voor de Friese oorlogen.⁷⁷

De lakennijverheid was een branche die gekenmerkt werd door een grote mate van specialisatie. Bij de organisatie ervan waren dan ook verschillende gilden betrokken. In de processielijst van de gilden van 1404 worden de snijders, de wevers en de volders genoemd. Uit 1398 dateert een gildenbrief van de snijders, die melding maakt van door de stad beëdigde vinders om overtredingen te bekeuren. Tussen de verschillende beroepsgroepen braken herhaaldelijk loon- en andere conflicten uit. In 1407 legde het stadsbestuur, onder gebruikmaking van een Leidse voorbeeldkeur, een geschil tussen de vollers en de wevers bij, en in 1424 moest het nog een keer tussenbeide komen.⁷⁸

Kenmerkend voor deze vroegste fase in de Goudse lakennijverheid, evenals voor die van enkele andere Hollandse steden, is het feit dat met gebruikmaking van wolsoorten van uiteenlopende herkomst zowel grove als fijne kwaliteiten laken werden vervaardigd. In een keur van 1414 wordt van Engelse (fijne) en Schotse (groe) wol gerept. De Gouwenaar Petrus Outressone haalde in 1397 met zijn schip Christofre een lading wol uit Newcastle in Schotland. De fijnere Engelse wol werd overigens vanaf 1346 regelmatig en vanaf 1389-1558 permanent op de stapelmarkt te Calais verhandeld. Vanaf welk moment Gouwenaars daarheen reisden is niet bekend. Reisposten in de stadsrekeningen wijzen in ieder geval vanaf 1437 op Goudse aanwezigheid in Calais. De drapeniers mochten niet tegelijk met beide soorten wol werken, en er werden maatregelen genomen om het verschil bij de afzet goed duidelijk te maken. Tot de dure Goudse lakensoorten behoorden de puik en het voorwollen laken, die beide in 1424 worden vermeld.⁷⁹

Voor de afzet moeten we het met enkele verspreide gegevens doen. Onder de steden die in de eerste helft van de vijftiende eeuw laken afzetten in het Hanzegebied komt ook Gouda voor. In Bergen-op-Zoom, de stad van de grote jaarmarkten, kregen na 1430 van de Hollandse steden alleen Leiden, Gouda, Delft en Dordrecht een eigen standplaats.⁸⁰

Ook voor bevordering van de textielnijverheid van stadswege hebben we in deze vroege fase al een aanwijzing. In 1391 verleende het stadsbestuur aan drapeniers verlof dat de uutreders één jaar scot en waecvrij zouden zijn; nadien werd de termijn nog verlengd tot vier jaar. Het toekennen van fiscale voordelen bij het aantrekken van vaklieden was een instrument dat later nog veel zou worden toegepast, met name in de lakennijverheid. Enerzijds wijst dit op een lokaal tekort aan goede beroepslieden, anderzijds op het aanhoudend stimuleren van deze nijverheidstak door de magistraat.⁸¹

Gedurende de jaren 1430-1445 maakte de Hollandse textielnijverheid een diepe crisis door.

Tekenen van neergang zijn er ook voor de Goudse lakennijverheid in deze jaren. De belangrijkste komen uit de stadsrekeningen. Die noemen vanaf 1437 diverse heffingen op laken of wol. Onderscheiden worden een vreemde lakenaccijns met stalgeld, vermoedelijk geheven tijdens de jaarmarkten, een lakenaccijns binnen de huizen – werd deze geheven van de productie door poorters? – een wolaccijns en alleen in 1439 de draperie van de weverij. Na 1445 blijft alleen de lakenaccijns over. De jaren 1430 laten een daling zien, gevolgd door een licht herstel rond 1445.⁸²

Het past bij een situatie van laagconjunctuur wanneer we vanaf 1444 het stadsbestuur leningen zien verstrekken aan drapeniers om hun nering te stimuleren. Veelzeggend is ook het stilzwijgen van het Kamper pondtolregister van 1439-1441 over de doorvoer van Goudse lakens. Wanneer de Hanze in 1442 verordonneert dat alle Hollandse lakens eerst naar Brugge op de stapel gevoerd dienen te worden, worden de Goudse onder de daarvan uitgesloten soorten genoemd vanwege hun minderwaardige kwaliteit. Maar in 1448 behoort Gouda weer tot de Hollandse steden die te Brugge met de Hanze praten over de lakenhandel, in het bijzonder over het namaken van Hollands laken.⁸³

Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw ging het met de lakennijverheid weer bergopwaarts. De cijfers over de lakenaccijns laten voor de periode van even na 1460 tot eind jaren 1470 een verdrievoudiging zien. Over de structuur van de Goudse lakenindustrie in deze periode zijn we goed ingelicht dank zij een reglement van kort na 1451. Gouda volgde een driespoorbeleid door naast inheemse ook Schotse en Engelse wol te verwerken. Binnen deze wolsoorten hanteerde de stad een nog grotere variëteit aan kwaliteitsklassen. Van Engelse stapelwol vervaardigde men nog steeds puik, al is het aandeel van deze topkwaliteit in de totale productie niet bekend. In 1456 kreeg hertog Philips bij zijn bezoek aan Gouda ondermeer twee halve lakens *puyk* ten geschenke. Na een botsing met Leiden over het Goudse voornemen om voorwollen lakens van Leidse kwaliteit in productie te nemen schakelde Gouda – merkwaardig genoeg – over op een voorwollen laken van nog betere kwaliteit. Van de Engelse wol die dan overbleef weefde men ‘anderdewolle’, ‘dardewolle’ en zelfs ‘vierdewolle’. Ook binnen de lakensoorten van Schotse wol onderscheidde men voorwollen lakens en lakens van mindere kwaliteit. Van enkele van de beste soorten worden de prijzen (in stuivers per el) aangegeven: het valt op hoe groot de prijsverschillen waren:

Engelse puik	32 stuiver per el
Engelse voorwollen	20
Engelse ‘anderde’	12
Schotse voorwollen	11

De differentiatie van producten binnen de vijftiende-eeuwse Goudse lakennijverheid contrasteert sterk met de koers die de bierbrouwerij volgde toen deze in de zestiende eeuw in neergang geraakte: men bleef daarin immers vasthouden aan de *kuit* als enig toegestane kwaliteit. Durfde men experimenten in een nevenindustrie eerder aan dan in de voornaamste tak van bedrijvigheid?⁸⁴

Omstreeks 1480 echter ging, in overeenstemming met de ongunst der tijden, ook de lakennijverheid een periode van crisis tegemoet. In 1491 laat de stad aan aartshertog Maximiliaan weten dat de draperie vergeleken bij achttien tot twintig jaar eerder met eenderde is afgenomen. En in de *Enqueste* van 1494 wordt zelfs gesproken van een achteruitgang met tweederde. De ge-

Historische Vereniging Die Goude

MIDDELEEUWEN – ECONOMIE (CA. 1000-1572)

Gouds lakenloodje, gevonden te Amsterdam. Tweede helft zestiende eeuw.

gevens uit de lakenaccijns bevestigen dat. Bij de korting op een deel van de bede in 1504 wordt gesproken van een *redelijke draperie* meer dan 23 jaar terug (dus voor 1480), die nu geheel teniet is gegaan. Het lage peil van de productie in Gouda en enkele andere steden rond 1500 wordt terloops bevestigd door een mededeling van de Delftse burgemeesters in de *Informacie* van 1514.⁸⁵

Daarentegen dienen we met de mededelingen van de Goudse burgemeesters uit diezelfde bron over de lakennijverheid in hun stad zeer behoedzaam om te gaan. Sinds dat jaar zouden vier drapeniers zijn begonnen, waarmee het totaal op elf of twaalf was gekomen. De productie was evenwel het voorafgaande decennium met minstens de helft afgenomen tot 700 hele lakens (omstreeks 1504 zouden het er dus 1050

zijn geweest). Deze neergang is echter niet in overeenstemming met wat de burgemeesters van Delft vertellen: hun draperie zou in 1514 juist te lijden hebben onder toenemende concurrentie van andere Hollandse steden, waaronder Gouda, waar tevoren nauwelijks was gedrapenierd. Verondersteld mag worden dat de Goudse burgemeesters er alle belang bij hadden de toestand als zorgwekkend voor te stellen; in werkelijkheid was zij er aan het begin van de zestiende eeuw juist op vooruit gegaan.⁸⁶

Daarvoor zijn meer aanwijzingen. In 1506 wordt door de stadsregering bepaald dat slechts wol en vellen die uit de stapel te Calais komen de stad in mogen om Engels laken mee te maken. De stadsrekening van dit jaar heeft een reispost naar Calais om aldaar een verdrag te sluiten met de 'stapelairs'. Kennelijk heeft Gouda op de crisis van de voorbije jaren gereageerd door de vervaardiging van grove stoffen af te remmen en zich voortaan te concentreren op de betere soorten, waaronder de puik. Die lijn wordt voortgezet: tien jaar later komt er een brief uit Calais met het verzoek opnieuw een compositie te maken. Deze wordt in 1517 voor tien jaar afgesloten.⁸⁷

Niet lang daarna raakte de hoofdrol van de Engelse stapelwol bij de vervaardiging van kwaliteitslakens uitgespeeld. Dit was een gevolg van de Engelse politiek om minder wol uit te voeren ter stimulering van de eigen industrie. Inmiddels was de Spaanse wol, afkomstig van het *merrino*-schaap, zodanig in kwaliteit verbeterd dat deze de rol van de Engelse wol kon overnemen. De Haarlemmers kochten vanaf 1522 in navolging van Leiden Spaanse wol te Brugge. Het eerste bericht uit Gouda waarin het gebruik van Spaanse wol wordt genoemd, dateert van 1527. De vier waardijns (keurmeesters van de draperie) en een tiental drapeniers bevelen dan een proef aan om de Engelse wol of vellen met Spaanse te mengen. Als vervolg op de proef besluit de Goudse vroedschap in 1530 Spaanse vellen te gaan gebruiken en een verver uit Haarlem aan te trekken. Een burgemeester bezoekt het volgende jaar Brugge om Spaanse wol te kopen en met de Spaanse natie aldaar te spreken over de afzet van lakens. Deze poging heeft blijkbaar succes. In 1534 wordt Anthonie de Spanjaard, die Goudse lakens komt kopen, enkele malen van stadswege getraceerd. In dit jaar wordt door de vroedschap zelfs bekeken of alleen met Spaanse wol en dus zonder Engelse gewerkt kan worden. In 1538 moet men daartoe inderdaad overgaan, omdat op de wolstapel te Calais te weinig Engelse wol voorhanden is. Een drapenier wordt naar Brugge afgevaardigd om voor de aanstaande winter Spaanse wol in te kopen. In 1549 wordt wijn geschonken aan de makelaar van de Spaanse wol te Brugge en aan de *beschoter* (bescoten = begroten)

en factor van de Goudse lakens te Antwerpen.⁸⁸

Deze factor ofwel tussenhandelaar kwam er dus niet pas in 1554 zoals tot nu toe werd aangenomen. Uit dat jaar dateert wel een ordonnantie, die duidelijk maakt hoe een en ander werd georganiseerd. Alle lakens die op het raam gezegeld worden moeten naar de factors binnen Gouda gebracht worden. Die zullen de lakens naar Amsterdam of Antwerpen doorzenden om daar gedistribueerd te worden tot profijt van de gemene draperie. De raamwachter zal dagelijks de factors op schrift het aantal doorgeven van de lakens die gezegeld zijn en van wie ze zijn. Alle wol uit Calais of uit Engeland overzee of uit Brugge die door kooplui binnen Gouda wordt geveild zal door de drapeniers gezamenlijk worden gekocht en dan verdeeld. Tot slot worden vier persmeesters gekozen. Naast de Spaanse bleef dus ook de Engelse wol van belang voor de Goudse lakenindustrie. Dat bleek nog eens in 1569, toen de burgemeesters naar Brussel trokken om een matiging te bewerkstelligen van het embargo dat Alva had ingesteld tegen Engeland.⁸⁹

Gouda was in het midden van de zestiende eeuw niet de enige stad die tot centralisatie van de lakenafzet overging. Vergelijkbare maatregelen worden ook gemeld voor Haarlem, Delft en Leiden. Dat de Hollandse steden de ontwikkelingen bij elkaar nauwlettend in de gaten hielden blijkt ook uit andere voorvallen. Een Goudse minderbroeder ging in 1534 op last van de burgemeesters naar Delft, Leiden en Haarlem om te vernemen wat men daar van weven, vollen en verven gaf. In 1537 werd opnieuw iemand door de burgemeesters gezonden naar Haarlem om een *staal* na te verven en om te zien wat daar de tarieven voor het verven waren. Recent is aangetoond dat Haarlem in deze periode een bloeiende textielnijverheid kende, terwijl die in Leiden zoals bekend een diepe crisis doormaakte. De contacten met Haarlem zijn in dat perspectief niet vreemd. In 1548 wordt een kammaker uit Haarlem gehaald ten gerieve van de draperie, en in 1569 wordt een verver uit Haarlem als nieuwe poorter ingeschreven.⁹⁰

De omvang van de Goudse lakenproductie in de zestiende eeuw is moeilijk te bepalen. De opbrengst van de lakenaccijns laat een stijging zien na het dieptepunt rond 1523. De productie van Goudse lakens is in 1536 echter nauwelijks gestegen. Uit een in het Tuigboek bewaarde verklaring van Jan Janszoon raamwachter, blijkt dat er in twee jaar 1533 Goudse lakens zijn geëxporteerd (ter vergelijking: Amsterdam produceerde in 1514 circa 5500 stuks en in 1536 8493 stuks; te Leiden waren deze cijfers respectievelijk 26.000 en 13.270 stuks). Tussen Goudse lakens verkocht te Middelburg en te Amsterdam bestond aanzienlijk prijsverschil. Dat is een aanwijzing dat nog steeds twee soorten werden geëxporteerd. Daarnaast was ook in de zestiende eeuw de lokale omzet nog van belang. In 1510 wordt expliciet van een Goudse lakenmarkt gesproken, en uit het begin van de eeuw zijn verordeningen bekend over de plaatsing van de kramen op deze markt. Nog rond 1560 spreekt Guicciardini van drie vermaarde jaarmarkten te Gouda van ondermeer wollen lakens.⁹¹

Opmerkelijk is tot slot dat de Vlaming Adriaen May in 1547 ook Gouda trachtte te bewegen een 'nyeue draperye' te beginnen. Tussen 1527 en 1546 had hij daartoe Haarlem, Utrecht en Middelburg bezocht, overigens in alle gevallen zonder succes, want zijn plannen waren te grootschalig. In Gouda dacht hij een startkapitaal nodig te hebben van 8 à 10.000 gulden over een periode van zes jaar, waarvan hij van de stad de vierde penning verlangde (25%). May laat weten te Gouda met de onlangs overleden Reinier Hendrikszoon Paeu (apotheker, brouwer en magistraat) lang een handelsrelatie te hebben gehad. Door het overlijden van Paeu was het plan in het slop geraakt, maar Simon Bosch had er bij hem op aangedrongen contact met de Goudse magistraat te leggen. Bij de 'nyeue draperie' ging het om de productie van grovere wollen stof-

fen volgens nieuwe procédés, waarmee werd ingespeeld op de veranderende vraag op de markt. Het feit dat May het ook in Gouda probeerde, geeft aan dat hij de stad als van enig belang voor de lakenindustrie beschouwde.⁹²

Linnenindustrie

Naast de lakennijverheid heeft ook het linnenweven in Gouda een rol gespeeld. In de oudste legger van het Gasthuis (1408) worden al bleekvelden genoemd. In 1419 vaardigt het stadsbestuur voor het gilde van linnenwevers een ordonnantie uit. Het overstappen van linnen naar laken weven en omgekeerd wordt tegengegaan. Het gilde stelt vinders aan die door de schout moeten worden beëdigd. In twee zusterkloosters wordt het aantal linnenweefgetouwen beperkt tot respectievelijk vier en drie, en nieuwe conventen die linnen weven mogen er niet bijkomen. Hoewel dat niet met zekerheid vaststaat, zal het de gildenleden vooral gestoken hebben dat de zusters dankzij hun accijnsvrijdom goedkoper konden werken. Vlas wordt in deze vroege periode in ieder geval betrokken uit de omgeving van Woerden.⁹³

In het vervolg van de vijftiende eeuw blijft de linnenindustrie van betekenis, en ook dan levert zij frictie op tussen de gildenleden en de kloosterzusters. In 1453 wordt in een acte van arbitrage tussen de dekens van het gilde en vier zusterkloosters vastgelegd dat deze elk niet meer dan zes weefgetouwen mogen hebben. Voor het geval er nog kloosters bijkomen wordt het aantal getouwen per klooster navenant verminderd tot een minimum van vier. Het belang van de kloosternijverheid blijkt uit de opdracht die het convent van de Nonnen op de Gouwe in 1444 kreeg tot het weven van honderd linnen lakens, die het stadsbestuur als relatiegeschenk wilde aanbieden aan Isabella van Portugal, de vrouw van hertog Philips de Goede, die op het punt stond de stad te bezoeken. Het Maria Magdalenaklooster, dat in 1457 twee aanliggende bleekvelden kocht, kreeg kort daarna toestemming van het stadsbestuur *vrouwelijke handwerken* te verrichten voor zichzelf en indien nodig voor vreemden. Het gilde kreeg in 1461 een aangevulde gildenbrief, waarin de werktijden werden geregeld met inzet van de weversklok en waarin de inkomsten van het gilde werden bestemd voor het Heilig Kruisaltaar.⁹⁴

Ook voor de zestiende eeuw hebben we aanwijzingen dat men in Gouda linnen bleef weven, al is het moeilijk hoogte te krijgen van de omvang van deze bedrijfstak. Omstreeks 1512 moet het stadsbestuur regels geven voor het bij kaarslicht hekelen van vlas. Het gilde wordt geconfronteerd met een intern conflict over de werktijden in de winter: die worden gesteld op zes uur 's morgens tot zeven uur 's avonds. Weduwen van wevers blijken in het gilde een zelfstandige positie te kunnen innemen. Het tiende-penning kohier van 1553 noemt twaalf bleekvelden, en dat van 1557 vermeldt een raamhuis van de stad en ramen bij de Tiendewegspoort.⁹⁵

In een recente studie is gewezen op het belang van het 'Hollandse linnen' dat gebleekt werd in Haarlem om in Antwerpen te worden verkocht als een zeer dure soort lijnwaad. Anders dan vroeger gedacht blijkt het hierbij te gaan om Hollands fabrikaat en niet om linnen dat uit de Zuidelijke Nederlanden werd geïmporteerd om in het Noorden slechts te worden afgewerkt. Het vermoeden is daarbij uitgesproken dat ook in andere Hollandse steden, en in het bijzonder in de daar gevestigde zusterkloosters, de linnenfabricage van aanzienlijk belang is geweest. Al kunnen we voor Gouda geen productiecijfers vermelden, het vermoeden blijkt voor deze stad te worden bewaarheid.⁹⁶

Leerbewerking

De Goudse zeemlederwerkers hadden een goede naam: dit zijn leerlooiers die schapenleer gebruiken. In de processielijst van 1404 komen ze niet voor, maar er is wel een keur voor dit ambacht van rond 1400 bewaard. Blijkens de ordonnantie van de zeemwerkers van omstreeks 1490 voeren er wekelijks vier schepen met gelooide huiden uit Gouda naar de markten te Bergen-op-Zoom en Antwerpen. Op de belangrijke jaarmarkten van Bergen-op-Zoom waren de Goudse leerbewerkers een bekende verschijning, met een eigen rue van de Gouwe zwarte zeemsluden (rij met gereserveerde plaatsen voor Goudse verkopers van zwart zeemleer), die in de Bergense kraamrekeningen tussen 1481 en 1529 genoemd wordt. Het aantal plaatsen nam in deze periode gestaag af van twaalf naar twee. In het laatstgenoemde jaar bleken er veel ledermakers uit Gouda gestorven te zijn aan de zwetende ziekte, het volgende jaar werd de plaats opgezegd. Dat het hoogtepunt van de Goudse zeemledermakers in de vijftiende eeuw lag, blijkt ook uit het belangrijke aandeel dat zeemwerkers hadden in de financiering van het nieuwe Goudse stadhuis in 1450. De kroniek van de Collatiebroeders vertelt hoe de zeemwerkers hen in hun moeilijke beginperiode rond 1450 ondersteunden.⁹⁷

Het leer werd vooral benut door de schoenmakers. In de gildenlijst van 1404 komen *elsenaers* en *cordewaniers* voor: deze tweede term verwijst naar geitenleer uit Cordoba. Ze zijn niet, zoals tot nu toe aangenomen, voor 1440 samengegaan in het gilde der schoenmakers, want nog in 1478 wordt gesproken van de dekens van het cordewaniersgilde. Mogelijk waren de elsenars evenals in Brugge de gezellen van de cordewaniers. De gildenbrief van het schoenmakersgilde uit 1440 verwijst naar een verloren gegane oudere brief van de graven van Blois, dus van voor 1397.⁹⁸

Ook de leerbewerking was een bedrijfstak die milieuoverlast veroorzaakte. In 1592 werd door de vroedschap afgekondigd dat de looierijen en leertouwerijen in de stad vanwege hun 'gestanck' verplaatst dienden te worden. Dit herinnert aan de eerder besproken gedwongen hervestiging van de nabij de stad gelegen steenplaatsen aan het begin van de zestiende eeuw.⁹⁹

Hennepverwerking: oliemolens en lijnbanen

Het belangrijkste handelsgewas dat rond Gouda en met name in de Krimpenerwaard geteeld werd was hennep. Blijkens een verbod van de heer van Haastrecht op het roten in het riviertje de Vlist uit 1359 werd hennep hier midden veertiende eeuw reeds verbouwd. Roten is het weekmaken van de vezel onder water, hetgeen stankoverlast veroorzaakt. De vernatting van het milieu die met de bodemdaling van het veen gepaard ging was voor de teelt van hennep bevorderlijk, anders dan die van granen. Nog een aanwijzing is de vroege vermelding van een hennepaccijns te Gouda: in 1398. Het betreft een heffing op garen of touw dat op de waag werd gewogen. De heffing was overigens éénmalig; zij werd toegestaan door de landsheer om de zware lasten van de Friese oorlog te verlichten. Het bewijst wel dat het stadsbestuur er toen al een inkomstenbron van belang in zag.¹⁰⁰

De introductie van tiendheffing op handelsgewassen als hennep is een aanwijzing voor het toenemend belang van het ermee bezaaide areaal. De oudste berichten omtrent tiendheffing van hennep- en raapzaad in de Goudse bronnen hebben betrekking op het gebied rond Oudewater. In 1454 moest een Goudse burgemeester naar Den Haag om zich te verantwoorden voor het land dat Goudse poorters bezaten in Linschoten, Hekendorp en Snelrewaard, waarvan de jonker van

Montfoort tienden wilde heffen. In de periode daarop leidde de steeds meer om zich heen grijpende oplegging van hennep tienden tot een hele reeks processen.¹⁰¹

De bewerking van de hennep tot eindproduct vond bijna uitsluitend in de stad plaats. De verbinding vanuit de Krimpenerwaard via de in 1471 richting Gouda verplaatste Haastrechtse brug was uitstekend. Uit de vezels van de aangevoerde hennep werden garen en touw gedraaid in de lijnbanen. De relatie met de visserij en de scheepvaart ligt voor de hand. Uit het zaad werd, voorzover niet als zaaigoed gebruikt, in de oliemolens olie geslagen die gebruikt werd voor verlichting en als grondstof in de zeepziederij. De resterende pulp werd benut voor veekoeken.

Het oudste poorterboek van Gouda, dat loopt over de jaren 1390-1417, vermeldt diverse lijndraaiers als nieuwe poorters of als borgen voor nieuwe poorters. Vanaf 1390 zijn pachtcontracten van lijnbanen op delen van de stadsvesten van Gouda bewaard. Opvallend is de lange loopduur van de contracten, meestal enkele decennia. De oudst bewaarde stadsrekeningen van Gouda over de periode 1437-1445 bevatten ontvangsten van verpachtingen door het stadsbestuur van zes lijnbanen. Daarna treedt het stadsbestuur lange tijd niet meer als verpachter op. De eigenaar-verpachter was naast het stadsbestuur ook vaak een geestelijke instelling. Al in 1399 krijgt het Goudse Margaretha-klooster een lijnbaan in eigendom. De oudste legger van de Sint-Janskerk heeft voor 1482 de verpachting van zes twynen (fijngarenbanen) en zeven lijnbanen, gelegen aan de vesten en bogen van de stad. Ook hier zijn lange pachtperioden geen uitzondering. In 1481 verpachten de kerkmeesters van de Sint-Jan voor 50 jaar een deel van de stadsvesten om daarop garen te doen spinnen. Het jaar tevoren hadden zij met toestemming van het stadsbestuur een deel van de veste afgestaan aan de minderbroeders. Ook het Catharina Gasthuis bezat lijnbanen: in 1560 huurden twee lijndraaiers elk de helft van een lijnbaan achter het Magdalena-convent aan de vest.¹⁰²

Als in 1529 bevel wordt gegeven tot het afbreken van de lijnbanen aan de stadsmuren te Gouda in verband met de oorlog met Utrecht en de Geldersen, verkrijgt de pachter van de grafelijke waag honderd pond korting op zijn pachtsom van 382 pond. Het aandeel van de hennep die niet meer verwerkt kon worden op de lijnbanen in het totaal van de waagaanvoer wordt hiermee duidelijk. Een koninklijke ordonnantie op de waag te Gouda van 1551 illustreert dit ook: alle hennep, garen, want (=touw) en ijzer dient gewogen te worden in de schaal die hangt aan de Heilige-Geestzijde van het waaghuis. Het buurhuis van de waag aan de Regenboog op de Markt behoorde aan de Heilige Geest; de schaal aan de schoolzijde en die aan de voorzijde werden gebruikt voor kaas en boter. Hennepwagens dienden in de rij aan te sluiten en hun beurt af te wachten; voor de schaal aangekomen moesten ze terstond gewogen worden. De gildebrief van de lijndraaiers uit 1519 bepaalde dat als er hennep in de waag achterbleef, het voordeel zou toekomen aan het altaar van Sint-Paulus in de Sint-Janskerk. Het gilde van de lijndraaiers was een belangrijk en zelfbewust gilde; hun altaar wordt al rond 1488 genoemd.¹⁰³

De Goudse beurtschipper Herman Claeszoon vervoerde tussen 1473 en 1475, blijkens de extracten uit het Antwerpse tolboek, naast bier ook steeds garen en hennep naar deze stad. De kwaliteit en de omvang van zowel het basis- als het eindproduct waren blijkbaar goed genoeg voor export naar deze belangrijke stad. Rond het midden van de zestiende eeuw wordt in hoofdzaak garen naar Antwerpen gebracht. Daarmee werden ter plaatse en in Zeeland scheepswant en kabels gemaakt, die ondermeer door Spanjaarden en Portugezen werden afgenomen. In 1555-'56 zijn er veel klachten door het lijndraaiers- en het schippersgilde van Antwerpen over frauduleuze praktijken bij de leverantie van het garen door de Hollandse steden Gouda, Schoonhoven,

Gorcum, Woerden en Oudewater. De eerste landelijke ordonnantie op de hennep in Holland uit 1556 (herzien in 1579) zal hier mee samenhangen. Doel hierbij was te komen tot standaardisatie van soorten garen en draad. De Goudse lijndraaier Bouwen Gijsbrechtszoon die rond deze tijd verhuisde naar Arnemuiden (de haven van Middelburg) speelde daar een belangrijke rol bij de uitwerking van de ordonnantie naar Gouds voorbeeld.¹⁰⁴

Met de hennep uit de omgeving van Oudewater en Woerden werden volgens Guicciardini rond 1560 bijna alle netten en koorden voor de Hollandse en Zeeuwse visvangst gemaakt: hij had ook de omstreken van Gouda en Schoonhoven nog kunnen noemen. Een Goudse ordonnantie van rond 1566 onder het kopje 'vant nettebreyen' laat weten dat het gerecht bemerkt heeft dat deze nering dagelijks vermeerderd, en dat men een ordonnantie als in andere steden dient te maken opdat de nering nog meer toeneemt 'ende alhier getrocken mochte werden'. De visnetten werden in de zeevisserij gebruikt maar ook dichterbij in de bloeiende zalm- en elftvisserij op de Lek.¹⁰⁵

Een olieslager wordt voor het eerst in 1379 aangetroffen. Ook in het poorterboek 1390-1417 komt deze bedrijfstak voor. De gildenbrief van de Goudse molenaars van 1486 spreekt van het malen van koren of zaad, hetzij door *ors*-(ros: paarden-)molenaars, windmolenaars of olieslagers. Hoewel in 1489 door de vroedschap bepaald was dat ieder oliemolens mocht zetten maar uitsluitend aan de vesten, blijkt daar nadien niets van. Zo kreeg Nanne Scaverdaxs in 1553 toestemming van de vroedschap om een oliemolen in de brouwerij te zetten aan de westzijde van de Haven. De bepaling uit 1489 hield ongetwijfeld verband met het brandgevaar als gevolg van het gebruik van olie. Mogelijk is dat de voortschrijdende verstening van bedrijfsgebouwen het brandgevaar dusdanig verminderde dat de regeling versoepeld werd.¹⁰⁶

De zeepziederij was een bedrijfstak die zowel hennep- als raapolie gebruikte. De Goudse zeepziederij was verre de mindere van die in Amsterdam, maar toch niet onbelangrijk. Reeds rond 1440 werd twee ton Goudse zeep voorbij de Kamper pondtol verscheept.¹⁰⁷

Boomkwekerij

De tuinbouw, met als specialisatie de boom- en fruitkwekerij, was aanvankelijk in en bij de steden te vinden. In de zeventiende eeuw volgde verspreiding over het platteland in gespecialiseerde kwekerijgebieden, die via verbeterde verbindingswegen de stedelijke markten konden voorzien. Veelal lagen deze in de nieuwe droogmakerijen. Het betere en snellere transport maakte dat de afstanden tot de verbruikersmarkt groter konden worden. Voor de situatie bij Gouda is bekend dat de boomkwekerij toen in de richting van Boskoop is verplaatst.¹⁰⁸

De tuinen die zo herkenbaar op latere kaarten in een ring rond Gouda liggen, moeten er al veel vroeger zijn geweest. Diverse tuinen worden in de oudste legger van het Gasthuis uit 1408 genoemd. Overtuigende aanwijzingen voor boomkwekerij worden dan nog niet gevonden. Wel worden in deze bron boomgaarden genoemd aan de Nieuwehaven en aan de Vogelenzang: aan de noordrand van de stad. Als speciale benutting van de tuinen worden echter slechts blekerijen en lijnbanen opgegeven. In de periode van de graven van Blois lagen boomgaarden zelfs nog bij het Marktveld middenin de stad. Ook het kasteel aan de Gouwe had toen zijn eigen boomgaard en een wijngaard. In de lijst van gilden uit 1404 worden de coellude genoemd: mogelijk waren zij warmoezeniers, maar later worden ze niet meer onder die naam gevonden. In de poorterlijst 1390-1417 wordt al een enkele keer een tuin en/of een boomgaard opgegeven als borgstelling bij de aanneming van een nieuwe poorter. In de poorterslijst over de jaren 1456-1466 gebeurt

dit vaker: er is dan herhaaldelijk sprake van tuinen in de Korte Akkeren. De tuinen moeten dus een zekere waarde hebben vertegenwoordigd.¹⁰⁹

Bewijzen voor een hoogstaande entcultuur dateren van deze tijd. In de tweede helft van de vijftiende eeuw koopt de heer van Culemborg voor zijn boomgaarden enten bij gespecialiseerde boomkwekers te Gouda: een bewijs voor de faam van deze lieden. Tekenend is ook dat het stadsbestuur geregeld enten of volgroeide fruitbomen ten geschenke geeft. In 1499 zond men aan de ontvanger van Vlaanderen 139 peerenten en 197 appelenten om een gunst inzake de brouwerij te verkrijgen: een gezonde vorm van smeergeld! De graaf van Nassau ontving in 1535 vijftig appelbomen. Overigens noemt het naburige Oudewater als een van de weinige steden in 1494 de boomgaarden als inkomstenbron.¹¹⁰

De intensieve vorm van landgebruik die de boomteelt is, vereiste zeker in het veengebied rond Gouda veel bemesting. Bekend is het gebruik van stadsafval hiervoor. In een keur uit circa 1502 ontvangen de ‘wermoesluyden die eynten ende jonge bomen teelen ...’ – er wordt ook nog gesproken van ‘tuynluyden of boemluyden’ – en de ‘carreluyden’ (transporteurs) het alleenrecht om ‘vulnisse, misse, slijck, poyen of poortaerde’ (poortersafval) binnen de vrijheid van de stad weg te voeren met karren of schuiten. In 1567 doen enige poorters die hun broodwinning hebben van boomkwekerij en enten een verzoek aan de vroedschap om de keur op het baggeren te veranderen. Dat was binnen de stad verboden, maar men besluit nu om hun toe te staan de stadsgracht voor eigen huis te laten baggeren.¹¹¹

Visserij

Vanwege de ligging nabij de benedenloop van de grote rivieren speelden in Gouda de vangst van en handel in zoetwatervis een niet te verwaarlozen rol.¹¹² Minder voor de hand ligt het feit dat Gouda ook een aandeel heeft gehad in de zeevishandel. Zoet- en zoutwatervis werden ten behoeve van de eigen consumptie van de stad en zijn omgeving aangevoerd op de vismarkt, die aan strenge regulering was onderworpen.

Visrechten behoorden tot de heerlijke rechten. Die op de IJssel zijn in handen geweest van de heren van der Goude; via de graven van Blois komen ze uiteindelijk bij de graaf van Holland te berusten. In de rekeningen van de grafelijke rentmeester van Schoonhoven is onder de renten te Haastrecht vanaf 1440 de verpachting van de helft van de visserij in de IJssel bij Haastrecht te vinden. Deze wordt in de late vijftiende eeuw opvallend vaak gepacht door Goudse viskopers. De gevangen vis zal dan ook vooral te Gouda op de markt zijn gebracht.¹¹³

Ook de wateren in de stad werden benut voor visvangst. Eén van de Goudse stadsgrachten, de Peperstraat, werd jaarlijks verhuurd als palingvisserij. Al in 1367 wordt gesproken van een watergang tussen Peperstraat en Keizerstraat en in 1413 werd een zijl in de Peperstraat bij de Veerstal gelegd zodat een verbinding met de IJssel tot stand kwam. In 1514 berustte het recht om drie grachten te bevissen bij de minderbroeders; in de *Informacie* wordt gesproken van de ‘barvoetebroeders’ en clarissen. Blijkens het stedelijk verhuurboek werd de visserij van de Kromme Gouwe vanouds gepacht door de baljuw van de stad of de schout van Bloemendaal. Plaats om vrij te vissen bleef er niet veel over; in 1567 verklaren twaalf poorters dat zij al jaren vissen in de vaarwetering op Kort-Haarlem, van de Sluipwijksebrug tot de Willens in het Land van Stein en verder tot de IJsseldijk toe, zonder daar ooit in gehinderd te zijn.¹¹⁴

Het gilde van de viskopers, dat al wordt vermeld in 1404, bezat een kapelletje op de Vis-

Historische Vereniging Die Goude

SCHUITEN, PUIKEN EN GOUDSE KUIT

Visserij in een stadsgracht door middel van een kruisnet. Tekening door D.J. van Vreumingen, ca. 1860.

markt: het Onze-Lieve-Vrouwe huisje. In 1473 werd Aef de viskoopster na belediging van de visvinders veroordeeld tot het laten houden van missen in deze kapel. In het gebouwtje afgebeeld op de stadsplattegrond van Braun en Hogenberg uit 1585 bij de Vismarkt (nr. 33) vinden we mogelijk deze kapel terug.¹¹⁵

Voor handel in zeevis door Gouwenaars dateren de oudste gegevens uit het einde van de veertiende eeuw. De tolrekening van Heusden over 1378-'79 noemt vier Goudse schippers met vis, die zowel stroomop- als stroomafwaarts varen. Behalve van tachtig snoeken en enkele korven spiering is ook eenmaal sprake van zes ton haring en nog eens van een halve last haring. Claes Jansz van Gouda voer in 1395 met twee last haring en anderhalve last bier langs de tol te Tiel, waarschijnlijk in de richting van Duitsland. Blijkens het Kamper Pondtol-register over de jaren 1439-'41 voer Jan Jacobszoon uit Gouda hier langs met ondermeer 23 tonnen haring en vijf stro (een stro = 500 stuks) bokking. In het voor Goudse schippers door de brouwerij-contacten zo vertrouwde Noord-Frankrijk werd ook in vis gehandeld. In 1485 verklaart de Goudse schipper Henric Petersz onlangs te Duinkerken vijfenhalf last haring te hebben ingenomen om naar Holland te brengen, maar in Zeeland daarvan door Antwerpse kapers te zijn beroofd. In 1490 wordt schipper Adam Jansz van Gouda bevracht door poorters uit Haarlem met 7000 'stappelvish' om deze naar Frankrijk te brengen. Het zal om bijvrachten zijn gegaan en niet om actieve zeevisserij op eigen Goudse schepen. Voor aanvoer van zeevis heeft Gouda in 1514 parten in drie buizen die te Katwijk liggen, samen met Delft, Leiden en Amsterdam. Als in 1524 Gouda gevraagd wordt mee te betalen aan de convooiering van de Hollandse haringvaart, verlangt het dat dan ook de Goudse bierschepen op Frankrijk beschermd worden. Bij latere onderhandelingen weigert de stad, als niet belanghebbende, mee te betalen aan de bescherming van de haringvloot.¹¹⁶

De doorvaart van visschepen, in het bijzonder van haringschepen, is altijd aanzienlijk geweest te Gouda. Reeds in de ordonnantie van de sluis te Gouda uit 1452 wordt een aparte ligplaats voor schepen met verse haring en aal binnen de stad bepaald. Na een verbod in 1558 om met buizen ter haringvangst te gaan als gevolg van de oorlog (met Frankrijk) laat de pachter van de Goudse sluis weten dat hij wel zeshonderd pond schade heeft omdat de haringrederij in gewone jaren goed is voor éénderde van het inkomen van de sluis.¹¹⁷

De Goudse vismarkt komt in 1361 voor het eerst in oorkonden voor. In 1387 wordt van de oude vismarkt gesproken: of dit duidt op een verhuizing of dat een tweede locatie in gebruik is genomen, blijft onduidelijk. De vreemde vismarkt komt in 1456 als plaatsaanduiding voor, maar hij moet veel ouder zijn. In 1414 wordt namelijk al bepaald dat wie het 'vreemde stalgeld' pacht, de vreemde vis zal afslaan. Bedoeld is de plaats waar de door niet-poorters aangevoerde vis te koop werd aangeboden: het marktmeesterschap werd niet door een stedelijke beambte waargenomen, maar verpacht.¹¹⁸

Bewaard gebleven ordonnanties geven een indruk hoe het er op de vismarkt aan toe ging. Tijdens de vastenperiode, waarin vleesconsumptie immers verboden was, werd het tarief van de visstallen verdubbeld. Een ordonnantie van circa 1516 bepaalt dat voortaan de stallen van de vismarkt gezet dienen te worden vanaf het Vrouwenhuisje (het genoemde kapelletje) in de richting van het Sint-Joostgasthuis, en dat men niet hoger op de straat mag staan dan tot de rij van de stenen die daar gelegd zijn door de stad. Aan de andere zijde van de Gouwe, op de vreemde vismarkt, zal de zalm vooraan staan, de zeevis daarachter en vervolgens de riviervis. De huidige hardstenen banken dateren overigens pas uit de zeventiende eeuw. De variatie aan verhandelde soorten blijkt ondermeer uit de betaling voor de vis die het stadsbestuur jaarlijks op Sint-Franciscusdag aan de minderbroeders schonk: schelvis, snoek, wijting, karper, haring en paling worden in 1501 genoemd. Het toezicht op de kwaliteit van de verhandelde vis berustte niet bij het gilde of de pachter van de vismarkt, maar bij de eerder genoemde vinders.¹¹⁹

Een bedrijfstak die steunde op de visverwerking was die van de kuipers. Meester-kuipers dienden zowel haring- als biertonnen te kunnen maken. Die dienden wel strikt gescheiden te blijven, omdat aan de haringtonnen pek zat. De oudste vermelding van het kuipersaltaar is uit 1453: het was gewijd aan Sint-Jan-Evangelist.¹²⁰

Voor Gouda was de visvangst van minder belang dan voor steden als Schoonhoven, Gorcum of Geertruidenberg, waar zalm- en elftvangst een belangrijke bedrijfstak was. Ook met haringsteden zoals Schiedam en Rotterdam kon Gouda zich niet meten. Toch is deze tak van bedrijvigheid in een rivierstad als Gouda niet weg te denken. De markt had vooral een functie in de voedselvoorziening van Gouda zelf en van het omliggende platteland.

Jaarmarkten

De stad Gouda vervulde op verschillende niveaus een rol als marktcentrum. Vanouds bestond er een weekmarkt op donderdag. Daarop werden de bederfelijke voedselproducten uit de omgeving verhandeld.¹²¹ Vis kan daar ook toe worden gerekend: de vismarkt kwam in het voorgaande al ter sprake. De turfmarkt bleek minder een concrete markt als wel een overslagplaats waar tevens aan prijsvorming werd gedaan. De hierna nog te behandelen graanmarkt droeg ditzelfde karakter. De reeds vermelde lakenmarkt was een onderdeel van de jaarmarkten, die in deze paragraaf worden besproken. Behalve de gewone jaarmarkten kende Gouda gespecialiseerde jaar-

markten voor zuivel en vee: die komen verderop aan de orde.

De jaarmarkten op Sint-Jacob (25 juli) en Sint-Lambert (17 september), waarvan de eerste de voornaamste was, worden in 1357 voor het eerst vermeld. In 1501 wordt besloten de duur van de beide vrije jaarmarkten op Sint-Jacob en nu op Sint-Mattheus (21 september) te verlengen van drie tot zes werkdagen. Kort nadien wordt een derde jaarmarkt voor alle goederen ingesteld, te houden op zaterdag na Letare ofwel met midvasten.¹²²

Een eerste aanwijzing voor het belang van deze jaarmarkten is het feit dat graaf Jan van Blois aan Amsterdam in 1367 vrijdom gaf van al zijn tollën, behalve van de markttollën te Gouda en Schoonhoven. De jaarmarkten in deze steden waren toen blijkbaar al tot op grote afstand bekend. In 1383 heet het dat de markt ‘veel te quader was om des oerloghes wille van Vlaendren’ en in 1394 wordt als reden voor de lage opbrengst van de markttol aangevoerd dat door de oorlog de Vlamingen, Brabanders, Zeeuwen en andere vreemde kooplui niet zoals in andere jaren konden komen. Pas in 1381 wordt iets meer duidelijk over de aard van de Goudse jaarmarkten: gesproken wordt dan van een paardenmarkt en een lakenmarkt. Dit betekent niet dat niet ook andere producten verhandeld werden. De jaarmarkten waren vaak tegelijk kermis (‘Goukermisdach’) en moeten een bonte stoet aan (ver)kopers en goederen maar ook aan vermaak hebben gekend.¹²³

In de grafelijke rekening van 1406 staan de uitgaven die de rentmeester deed om de Goudse markt te bewaren en ‘de crucen te maken ende te crayeren’, om de poorten gedurende zeven dagen te bewaken omdat men verkocht eer de markt inging (dus: het tegengaan van voorkoop) en aan papier en was waarmee men een ‘teyken’ gaf in de markt. Het laatste betrof een bewijs van tolbetaling dat men bij het verlaten van de stad aan de poorten behoorde te tonen. Het oprichten van witte kruisen buiten de stad en aan de poorten diende ter markering van de periode van marktvrede. Kooplui kregen een vrijgeleide en konden zolang dat geldig was juridisch niet aangesproken worden op eerdere vergrijpen. Dit betrof ook overtredingen die waren begaan door medepoorters uit de stad waar de koopman vandaan kwam. Arrestatie van een stadgenoot voor de schulden van een medepoorter was een veel voorkomend gebruik.¹²⁴

De Goudse rentmeesterrekening over 1446 heeft de aantekening dat op de jaarmarkten vrij zijn van betaling van markttollën de poorters afkomstig uit: Gouda, Schoonhoven, Middelburg, Goes, Schiedam, Woudrichem, Montfoort, Etten en Meeuwen in Brabant en allen die onder Blois vallen. Vanaf 1465 worden aan dit rijtje in de rekeningen Vlissingen, Tholen en Zierikzee toegevoegd. Duidelijk blijkt opnieuw de reeds uit de bierafzet bekende zuidwaartse oriëntatie van de Goudse handel. Frequentie handelscontacten zullen overeenkomsten inzake tolvrijdom op basis van wederkerigheid hebben bevorderd. In 1373 hadden de Goudse poorters van de hertog en hertogin van Gelre reeds tolvrijheid in Gelre-Zutphen ontvangen: daar zal het huwelijk van graaf Jan van Blois met de erfdochter van Gelre wel toe hebben bijgedragen.¹²⁵

Graanmarkt

Hoewel bodemdaling de omgeving van Gouda voor de meeste graansoorten ongeschikt had gemaakt, speelde de verbouw van haver hier nog tot in de zestiende eeuw een belangrijke rol. Haver werd dus via de Goudse graanmarkt geëxporteerd; voor andere, zogenaamde ‘harde’ graansoorten zoals tarwe was deze markt juist een instrument bij import en distributie. Zo werden in de rekening van 1472/3 van de abdij van Rijsenburg uitgaven voor Goudse haver geboekt.¹²⁶

Het rechterlijk archief bewaart nog negen papieren chirografen uit 1472 en 1476: contracten waarin verkooptransacties van graan worden geregeld. Ze vermelden de verkoper, een koopman die steevast als aanvoerder van een groep van kopers optreedt, de waard of makelaar, de graanmeter en twee schepenen. Uiteraard wordt ook de hoeveelheid graan opgegeven.¹²⁷ De makelaar oefende het grafelijke makelaardijrecht uit, een belasting op het meten van koren, hop, kalk en andere volumineuze goederen. Grafelijke rekeningen met verantwoording van de makelaardij laten tussen 1468-'69 en 1480 een enorme terugval in de omzet van graan in Gouda zien, die wel zal samenhangen met de oorlogssituatie vanaf 1477 en de daaruit voortvloeiende aanvoerproblemen.¹²⁸

De betaling van het recht van makelaardij geschiedde waarschijnlijk bij het korenaccijns-huisje op de Noodgodsbrug aan de Haven, waar de stedelijke graanaccijns geheven werd. In 1529 verkreeg de pachter van de makelaardij, mr. Adriaen Janszoon, een korting als gevolg van de schade van de oorlog met Frankrijk en Gelderland. Zijn verdiensten kwamen uit gewas en graan dat op de markt werd gebracht 'zonderlinge vanden dorpen omtrent der voors. stede' en van graan uit het westen (Noord-Frankrijk), 'dat aldaer overvloedelycken placht te commen'. Door de Geldersen was al het graan dat rond Utrecht stond vernield en toen deze stad door de keizer was ingenomen, werd het graan dat rond Gouda was geoogst naar Utrecht gezonden voor de inwoners en soldaten. In 1538 onthief keizer Karel de poorters van Gouda van de verplichting om het graan dat zij uit Zeeland haalden, op de weekmarkten aldaar te verkopen. Het bier dat op de Goudse bierstallen in Zeeland gesleten werd, werd namelijk gedeeltelijk betaald met koren om weer bier van te brouwen. Indien het graan alleen in Zeeland verkocht mocht worden, zouden de schepen leeg terugvaren, tot nadeel van de grafelijke domeinen van de hopaccijns en makelaardij. Uit een enquête van 1546/7 blijkt dat Gouda, nu de brouwnijverheid achteruitging, een fors deel van de geïmporteerde granen weer uitvoerde. Net als Schoonhoven en Gorcum was Gouda door haar ligging aan belangrijk water een graanmarkt geworden. De enquête bevat extracten uit korenaccijnsboeken, waaruit blijkt dat een ander deel van het graan bestemd bleef voor de eigen brouwers. Vanuit de Krimpener-, Lopiker- en Alblasserwaard werd haver naar de Goudse markt vervoerd. Gouwenars haalden gerst van de Zuid-Hollandse eilanden, vervoerden haver naar Antwerpen en namen vandaar tarwe mee als retourvracht.¹²⁹

Kaasmarkt en zuivelhandel

Het belang van de kaasmarkt en meer in het algemeen van de zuivelhandel in Gouda is niet gemakkelijk in kaart te brengen. Gouda wordt gewoonlijk als dé kaasmarkt van het Zuid-Hollandse platteland gezien, met Alkmaar als tegenhanger in het Noorderkwartier. Tot het eind van de vijftiende eeuw zijn gegevens hiervoor echter schaars. Eind veertiende eeuw werd door het gerecht het gewicht van een 'kindekijn' ($\frac{1}{4}$ ton) boter bepaald, en in 1438 ontving een kaaskooper subsidie voor haar pannen dak. Maar de benaming Botermarkt voor dat deel van het marktveld dat voorheen Oudelle heette, dateert pas uit de vroege zestiende eeuw.¹³⁰

Goudse kaas stond nog tot in de zestiende eeuw bekend als 'Stolkse' of 'Stolwijkse' kaas. De benaming voor deze uit volle melk bereide kaas gaat zeer waarschijnlijk terug op de jaarmarkten die vanouds werden gehouden in het centraal in de Krimpenerwaard gelegen Stolwijk. Het procédé van de kaas zal eerder in de Krimpenerwaard zijn uitgevonden. De Stolwijkse markt werd in 1412 door toedoen van de graaf verplaatst naar Schoonhoven. Nog in 1480 werden door een persoon

uit Keulen ondermeer 600 Stolwijkse kazen voorbij de tol te Schoonhoven gevoerd.¹³¹

Pas tegen het jaar 1500 worden de aanwijzingen duidelijker dat de kaashandel zich in Gouda concentreert. Omstreeks 1494 wordt gesignaleerd hoe landlieden uit de omgeving ten tijde van de pest de stad binnenkomen met zuivel. In 1501 werd bepaald dat van boter verkocht op de jaarmarkten geen stadsaccijns betaald hoefde te worden. In 1505 koopt Gouda het recht van de botermaat van de grafelijkheid; in de stadsrekeningen is er vervolgens geen spoor van te vinden. Het motief ligt ongetwijfeld in concurrentieoverwegingen: in 1515 besloot Haarlem om de waag en de boteraccijns in navolging van Amsterdam te verlichten en in 1518 zelfs om deze op te heffen om zo de markt meer te doen floreren.¹³²

De Hollandse tolrekeningen zijn een goede bron voor handelsbewegingen. In 1534 voer Dirck Willemszoon uit Gouda met ondermeer 1600 kazen langs de tol te Geervliet, evenals diverse andere Gouwenars die boter vervoerden. Waarschijnlijk ging de zuivel richting Vlaanderen. In 1549 passeerden Goudse poorters met kaas en bier te Antwerpen. Hollandse kaas wordt al in 1386 in Brabant genoemd, maar pas in de zestiende eeuw overtreft zij de Vlaamse kaas in kwantiteit op de Antwerpse markt, om daar in de loop van deze eeuw een dominante positie te gaan innemen. De abdij Rijsburg verkoopt soms koeienkazen op de Goudse markt, in 1522 bijvoorbeeld vijftig stuks à acht stuiver. Vóór 1545 verkoopt de abdij Leeuwenhorst te Noordwijk haar jaarlijkse overschotten aan kaas ook deels te Gouda; daarna gaat zij juist over tot aankoop van ondermeer Stolwijkse kaas. Na het natte jaar 1562, waarin veel beesten stierven en gewas op het veld bedierf, verminderde de opbrengst van de waag in Gouda zozeer dat de pachter korting op zijn pachtsom kon bedingen. Het blijkt dan dat boter, kaas en hennep de belangrijkste producten zijn die aan de waag verschijnen.¹³³

Een langdurige twist over een zuiveljaarmarkt werd uitgevochten met Schoonhoven. In 1535 verkreeg deze stad van Karel V toestemming tot het houden van een derde jaarmarkt, bestemd voor zuivelproducten, naast de reeds bestaande twee andere jaarmarkten voor respectievelijk beesten en paarden. Gouda protesteerde hiertegen, waarna een proces volgde voor de Grote Raad van Mechelen, het hoogste rechtscollege in de Nederlanden. In 1540 doet Schoonhoven afstand van het recht op de zuivelmarkt, maar het behoudt de paardenmarkt. Vervolgens blijkt Schoonhoven de zuivelmarkt toch nog te organiseren, zodat de zaak door Gouda opnieuw aanhangig wordt gemaakt. Bewijs wordt ondermeer gevonden in aanplakbiljetten waarin de jaarmarkt wordt aangekondigd. In 1546 volgt wederom een verbod door de Grote Raad, dat ditmaal wel het einde van het conflict betekent. Het probleem bleek minder de Schoonhovense jaarmarkt op zich, als wel de datum, die te dicht bij één van de Goudse markten gekozen was. Het in stand houden van een uitgebalanceerde cyclus van jaarmarkten was van groot belang in het dicht met steden bezaaide Holland, waar voor het platteland weinig tot geen marktdwang bestond. Rond 1560 is de naam van Gouda als kaasmarkt definitief gevestigd: Guicciardini spreekt dan van drie vermaarde jaarmarkten met ondermeer zoetemelkse of Stolwijkse kaas.¹³⁴

Paardenmarkten

In de late Middeleeuwen was Gouda vermaard om zijn paardenmarkten. In 1381 wordt voor het eerst melding gemaakt van de tol van de paardenmarkt. In 1410 krijgt Gouda een grafelijk privilege dat goederen die worden verkocht tijdens de jaarmarkten tolvrij zullen zijn, maar daarvan worden de paarden uitgezonderd. Dit lijkt een aanwijzing voor het belang van de inkomsten

daaruit. In de vanaf 1446 bewaarde grafelijke rentmeesterrekeningen zijn de jaarlijks verhandelde aantallen paarden te vinden.¹³⁵

In 1502 geeft de landsheer Gouda toestemming tot herstel van de tweede paardenmarkt die door de oorlogen vervallen is. Uit de stadsrekeningen blijkt goed tot op welke afstanden kopers naar de Goudse markt konden komen. In 1503 werden door de Collatiebroeders 800 briefjes geprent inzake de paardenmarkt en in 1504 nog eens 1000 stuks voor de tweede paardenmarkt. In de rekening over 1503 staan reisposten naar Den Haag en diverse dorpen om deze aankondigingen te spijkeren aan de kerken en poorten, en verder naar een grote reeks plaatsen van Geertruidenberg tot (West-)Friesland. De rekening van 1504 vermeldt opnieuw reizen naar Friesland, Waterland, Zuid-Holland, Rijnland en heel Zeeland. Het succes van deze inspanningen bleef niet uit, want al in 1505 verkreeg Gouda toestemming tot een derde paardenmarkt. In dit jaar werd tevens overlegd met het Hoogheemraadschap van Rijnland over een nieuwe weg om de paarden beter naar de markt te doen komen. In 1514 en 1518 is sprake van gelden die nodig zijn voor de reparatie van de Gouwekade om de paardenmarkt beter te kunnen bereiken. Het aantal verhandelde tolpaarden steeg door de twee nieuwe markten en de infrastructurele verbeteringen naar een jaar-maximum van bijna tweeduizend. Bij zijn intocht te Gouda in 1497 ontving Philips de Schone twee paarden; een aanwijzing voor de kwaliteit van de fokkerij rond de stad. Het klooster Sint-Ursula of 11000 maagden te Warmond kocht jonge paarden te Gouda en verkocht die later weer op de nabij gelegen jaarmarkt te Voorschoten. In Gouda zelf blijkt een belangrijk aantal van de paarden in dienst te staan van de biernijverheid. De stad laat rond 1518 weten circa vierhonderd paarden in de stad te houden om koren naar de molens te brengen, het mout er weer te halen en bier en andere koopwaar te verslepen. Deze paarden behoren aan arme lieden die er hun wagens, sleden en moutkarren mee voeren.¹³⁶

Rondom deze tijd is de paardenmarkt al op zijn retour. In 1525 constateert de vroedschap dat de paardenmarkt naar oude gewoonte en privileges gehouden dient te worden, en dat er lang mee gesjoemeld is tot nadeel van de stad en de kooplieden. Een ordonnantie op de drie markten wordt afgelezen: de eerste is in juli op Sint-Kiliaensdach (13 november), de tweede donderdag voor Vastenavond en de derde de eerste donderdag na Midvasten. Elke markt duurt drie dagen.¹³⁷ Merkwaardig is dat geen andere aanwijzingen gevonden zijn van pogingen om het verval der Goudse paardenmarkten in de loop van de zestiende eeuw te keren. De paardenmarkt in het nabije Haastrecht profiteerde van het verval in Gouda.

Conclusie

Er is geen twijfel mogelijk dat de bierbrouwerij in de Middeleeuwen de belangrijkste bedrijfstak in Gouda was. Vanaf het moment dat gegevens over de Goudse economie beschikbaar komen, rond het midden van de veertiende eeuw, telt de stad een groot aantal brouwers die voor de export werken. Sinds het begin van de vijftiende eeuw concentreert het brouwbedrijf zich op één kwaliteit, de *kuit*, dat Gouda's handelsmerk in de afzetgebieden in Vlaanderen en Brabant wordt. De meest voorspoedige periode die de stad in de Middeleeuwen kende, het derde kwart van de vijftiende eeuw, is zeker ook een hoogconjunctuur voor de biernijverheid. En wanneer de Goudse economie na de dood van Karel de Stoute (1477) haar diepste crisis tegemoet gaat, treft deze in de eerste plaats de brouwnijverheid. Na het voorbijgaan van de crisisperiode herstelt de brouwerij zich in het begin van de zestiende eeuw onvoldoende. Dit betekent dat het Gouda van de zes-

tiende eeuw in economisch opzicht een ander soort stad is geworden dan het voor de crisis was.

De brouwerij stimuleerde ook andere bedrijfstakken. Behalve het kuipersvak betrof dat uiteraard vooral de scheepvaart. In de periode tot aan de grote crisis (1477vv) speelde behalve de binnenschipperij ook de grote vaart een belangrijke rol. Goudse schepen werden gesignaleerd in het Hanzegebied en in Engeland en Schotland, maar toch vooral in Noord-Frankrijk, de belangrijkste leverancier voor het graan dat de brouwnijverheid nodig had. De binnenvaart werkte in de eerste plaats voor de afzet van het Goudse bier naar het zuiden. Maar zij beperkte zich daartoe niet; het feit dat Gouda met zijn sluis een sleutelpositie innam in de binnenvaartroute had daar uiteraard ook mee te maken. De scheepvaart bevorderde op haar beurt weer andere activiteiten: de havenoverslag die talrijke zakdragers aan het werk hield, de scheepsbouw en de activiteit van lichters. Gouwnaars voeren ook op Calais, de Engelse wolstapel. Vanaf de veertiende eeuw bloeide in de stad een lakenindustrie, die, na een crisis tussen 1430 en 1445, zich enerzijds toelegde op zeer luxueuze voor de export bestemde stoffen (puik en voorwollen laken), anderzijds juist ook goedkope soorten produceerde. Getalsmatig kon de Goudse lakennijverheid zich niet meten met die van Haarlem en Amsterdam, laat staan met die van Leiden, maar onbelangrijk was zij niet. Daarnaast produceerde de stad ook linnen, een specialiteit van zusterkloosters. De aanvoer van Engelse stapelwol, die geleverd werd met de huid er nog aan, was een stimulans voor de zeemleerbereiding. Ook dit was een exportindustrie, die rond 1450 zijn hoogtepunt bereikte. Eveneens van bovenlokale betekenis waren de turfwinning en -overslag, de hennepverwerking en de steenbakkerij. Goudse poorters investeerden al vóór 1400 in turfland: van de afzet waren ze verzekerd door de behoeften van de eigen Goudse brouwindustrie en door de vraag van de grote steden in het zuiden. Hennep was de grondstof voor de lijnbanen en de oliemolens. Touw werd aan heel de Hollandse scheepsbouw geleverd, en Goudse olie en zeep droegen in bescheiden mate bij aan het exportpakket van deze stad. IJsselsteen werd aangekocht door de bouwheren van de Utrechtse Dom en zelfs aan de koning van Denemarken gezonden. In de tweede helft van de vijftiende eeuw kwam de boomkwekerij rond de stad op, vanwaaruit enten in alle richtingen gingen. Daarentegen werkten de Goudse vissers vooral voor de lokale markt. Een haringstad is Gouda nooit echt geworden: in de vijftiende eeuw was er enige Goudse zeevisserij, maar veel belangrijker was de sluis als punt waar haringschepen van andere Hollandse steden passeerden. Behalve de lokale weekmarkten kende Gouda ook twee jaarmarkten, waarvan de uitstraling het gewest Holland te buiten ging, en twee belangrijke paardenmarkten. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw, toen het binnen de Bloise landen Schoonhoven voorbijstreefde, nam Gouda een positie in aan de top van de stedenhiërarchie, door zelfstandig economische contacten met gewesten elders in de Nederlanden en zelfs daarbuiten te onderhouden.

Door de crisis van 1477 tot circa 1500 zou dit allemaal veranderen. Voortdurende prijsstijgingen van het graan, verhoogde accijnzen in de afzetgebieden en de zware concurrentie van Delft fnuikten de herbloeï van de Goudse brouwerij. Anders dan Delft slaagde Gouda er niet in de klappen op te vakken door schaalvergroting en diversificatie in de biernijverheid. Het kwijnen van Gouda's belangrijkste bedrijfstak had tot gevolg dat de economie van de stad tot aan de Opstand in mineur verkeerde. In verschillende opzichten vond herstructurering plaats. In de scheepvaart verdween de internationale (overzeese) oriëntatie, maar de binnenvaart was belangrijker dan ooit. Dat verklaart ook de hardnekkige en hardhandige inspanningen van het stadsbestuur om de sleutelpositie van Gouda in de binnenvaartroute te behouden. Vergeleken met de vijftiende eeuw wordt de actieradius van de Goudse economie wel kleiner. Dit betekent echter

niet dat het in alle opzichten kommer en kwel was – al is dat wel de indruk die de voortdurende klaagzangen van de magistraat proberen te wekken. De introductie van het slagturven zorgt voor een enorme toename van de turfproductie in de omgeving, en Gouda profiteert daarvan doordat het verreweg de belangrijkste exporthaven wordt. Laken- en linnennijverheid zijn nog steeds van betekenis, terwijl de toename van de scheepvaart en de visserij in Holland een impuls geeft aan de Goudse lijnbanen. De jaarmarkten doen het ook goed, zodat er een derde wordt ingesteld. In het eerste kwart van de zestiende eeuw is ook de paardenhandel op zijn hoogtepunt: er komt dan een derde jaarlijkse markt bij. En in de zestiende eeuw komt tenslotte ook het product in het blikveld waaraan Gouda thans zijn grootste bekendheid dankt: de kaas. Het productieproces van de Goudse kaas werd uitgevonden in de Krimpenerwaard ('Stolwijkse kaas'), en tot 1500 werd de kaas afgezet op kleinere markten zoals die van Schoonhoven. In de zestiende eeuw trekt Gouda de kaashandel aan zich.

Welke factoren zijn nu bepalend geweest voor het succes en de neergang van Gouda in de late Middeleeuwen? Het is duidelijk dat de ligging van de stad, op een knooppunt van enkele waterwegen en midden in een uitgestrekt veenlandschap, een grote invloed heeft gehad. De rivieren leverden schoon zoet water voor de brouwindustrie en zorgden er tegelijk voor dat het bier goedkoop kon worden geëxporteerd. De noodzaak voor schippers de sluis te Gouda te passeren bracht grote bedrijvigheid mee, en de geografische situatie bevorderde uiteraard ook de eigen scheepvaart. Het plattelandsgebied ten westen van de stad leverde de turf: goedkope brandstof voor de basisindustrie. Aanvankelijk was er in de omgeving ook nog graan genoeg te vinden, maar in de loop van de tijd verdween de beschikbaarheid van hard graan als gevolg van de bodemdaling en bleef alleen haver over. Ten oosten van de stad en in de Krimpenerwaard werd hennep verbouwd, grondstof voor enkele belangrijke bedrijfstakken in de stad. De uiterwaarden van de IJssel met hun kalkrijke slib waren een goede vestigingsplaats voor steenbakkerijen. En toen de stad in het derde kwart van de vijftiende eeuw een economische 'boom' beleefde, kwam de overvloedig beschikbare stedelijke compost de boomkwekerij ten goede.

Maar van determinatie door omgevingsfactoren was toch geen sprake. Het duidelijkste bewijs is het feit dat Gouda de hele Middeleeuwen door een tamelijk belangrijke textielnijverheid heeft gehad, die werkte met geïmporteerde grondstoffen. De textielbranche werd van stadsweg gestimuleerd en in een bepaalde richting gestuurd. Wat de brouwnijverheid betreft: vanaf het moment dat we haar kunnen volgen, werkte deze bedrijfstak tenminste gedeeltelijk met van elders ingevoerd graan. De voordelen van de ligging aan de scheepvaartroute vielen Gouda niet automatisch in de schoot: er moest onder leiding van het stadsbestuur voor worden geknokt, soms letterlijk. Ook voor de belangen van de Goudse lijnbanen stak het stadsbestuur soms politiek zijn nek uit. Op de kansen die de turfoverslag in de zestiende eeuw bood is de magistraat alert geweest, door voldoende ligplaats voor de turfschepen aan te bieden.

Des te opmerkelijker en tragischer is het, dat de magistraat niet in staat is geweest de neergang in de brouwindustrie te stuiten. Op de zestiende-eeuwse prijsstijging had men moeten reageren door schaalvergroting en wellicht – zoals in de lakenindustrie – ook door wijzigingen in het assortiment. Dat dit een haalbare strategie was, bewezen de Delftenaren. Het is treurig dat politieke tegenwerking Gouda belette dezelfde weg in te slaan. Het had de definitieve daling van de stad op de ranglijst van Hollandse steden als gevolg.